

VABA MEES ILMAR JAKS (1923-2019)

Koostanud Ülla Paras

Koostaja suurim tänu kuulub pr. Ellen-Velaine Jaksile, kelle pühendumus abikaasa Uno venna, kirjanik Ilmar Jaksi mälestuse hoidmisele on imetlusväärne.

Haapsalu 2026

Sisukord

PROLOOG. Kuhu nad kõik on jäänud?	4
KIRJANIK ILMAR JAKS	9
LAPSEPÕLV	11
Ema-isa ja viis poega	11
Haapsalus	13
Nõukogude Liidu okupatsioon	15
SÕDA	16
Ajakirjanik	17
Soomepoiss	18
1944. aasta sügisel Tartu kaitselahingutes	19
Inimene-vang Punaarmee tööpataljonis	20
KUI KODUS SAID PISARAD OTSA	22
PAGULUS	23
1949: Esikteos „Saaremaalt Leningradi. Tööpataljonlase päevik 1944-1945“	23
Riigiametnik, jurist, kirjanik	24
1957: Novellikogumik „Aruanne“	25
1963: Romaan „Eikellegi maal. Ülestähendusi Siimonist“	25
1970: Novellide ja jutustuste kogumik „Mapp“	26
1971: Novellikogu „Keldrist pööningule“	26
1977: Novellikogu „Augeiase tallid“	27
Eksiilkirjanduse organisatsioonides	27
Vabakutseline kirjanik	31
1980: Romaan „Talu“	31
1981: Romaan „Neptun“	32
Paradiis Prantsusmaal	32
EESTI ON TAAS VABA	34
2003: Novellikogu „Pimedus“	36
2004: Jutustus „Pleenum heaolu keskasutuses“	36
Lõppjaam Rootsi Lapimaal	37
EPILOOG. Kolm maali	38
Esimene maal: SÕDA	38
Teine maal: EMA	39
Kolmas maal: AKI	40
LISA 1. INTERVJUUD ILMAR JAKSIGA	41
Ilmar Jaks oma loomingust „Novell on mu viis luuletada“	41
„Romaanid on lakanud jutustamast“ Kirjanduslikke arutlusi I. Jaksiga	43

LISA 2. VÄLJAVÕTTEID ILMAR JAKSI TEOSTEST	48
1942: „Ma ei sure kõik. Mõttekilde manalasse varisenud kunstnik Ants Laikmaast“	48
1949: „Saaremaalt Leningradi. Tööpataljonlase päevik 1944-1945“	49
Isegi sel aastal tulid jõulud.	49
1958: Novellikogu „Aruanne“	51
Vuoksi ääres	51
Rämps	51
Heldur	52
Alfredi ema	53
Trotsija	54
Euroopa	54
Vanahärra	56
Hääled pimedusest	57
Mustad käed	58
Pärast püssi	59
1963: Romaan „Eikellegi maal. Ülestähendusi Siimonist“	60
Linna taga asus maa.	60
Üle turuplatsi lähenes salk gümnaasiste	60
Gümnaasiumis olid valged seinad, keskküte ja parkettpõrand	60
Igati laitmatud, kõigest süüst priid inimesed olid korrastanud õuesid	60
1970: Novellide ja jutustuste kogumik „Mapp“	61
Kartul ja roos	61
1971: Novellikogu „Keldrist pööningule“	62
Viiskümmend ööri	62
1977: Novellikogu „Augeiase tallid“	63
Kodumaa muld	63
Teekond Hiinasse	63
Terrorbalanss	64
Vaikus	65
Watherland	66
Pagulane paljastas päikesepimenduse	67
1980: Romaan „Talu“	67
Armastusest	67
1981: Romaan „Neptun“	71
Jurist, keda võis kätte saada iga kell, mängis ohtlikku mängu	71
2003: Novellikogu „Pimedus“	72
Kingsepa Karla	72
LISA 3. ILMAR JAKSI TEOSTE NIMEKIRI	74
Romaan (3)	74
Lühiproosa (145)	74
Kogumik (6)	75
Kasutatud kirjandus ja allikad	76
Lühendid	76

PROLOOG. KUHU NAD KÕIK ON JÄÄNUD?

Kirjanik Ilmar Jaks on Läänemaa Ühisgümnaasiumi vilistlane. Sellessamas kaunis valges koolimajas alustas ta oma lendu suurde ellu. Ilmar Jaks lõpetas gümnaasiumi 1941. aastal, mil märatsesid punased, kohe algas sõda. 1941. aastal lõpetanud põlvkonnal ei olnud võimalik oma saatust ise valida. Nad olid nagu lehed tuules laperdamas suurriikide julmal malelaul.

Ilmar Jaks. „Saaremaalt Leningradi. Tööpataljonlase päevik 1944-1945“. Eesti Raamat Stockholm, 1949. Lk 135-138.

***Kuhu nad kõik on jäänud?** Koolivennad-kooliõed, kes pärast kooli lõpetamist juuniöises Paralepa metsas süüdatud lõkketule ääres pisikese napsi ja pulbitseva nooruse ülemeelikkuses kooliraamatuid põletades viie aasta pärast uuesti kohtuda töotasid? ¹ Kuhu on neid paisanud vahepeal üle kodumaa puhunud vaenutuuled? Kus asuvad nende sõdurihauad, millise traataia tagant tuleb neid otsida või kuhu nad on pääsenud oma säilinud eluga?*

Divisjoni öises vahtkonnaruumis kunagise klassivennaga üksi olles püüdsime sellele küsimusele vastust leida. Venemaa-reisi läbiteinuna teadis ta neist kümnest, kes 1941. aasta juunis-juulis küüditati koos vanematega või mobiliseeriti kutsealustena Nõukogude Liitu ja kelle hulgas tema ise oli üheteistkümmes – õnnelikult koju jõudnud sõjainvaliid.

***Erich** ² langenud Eesti Korpuse tuleristseis 1943. aasta talvel Velikije Luki all; „taasvabastatud“ kodulinna gümnaasiumi avaaktusel läinud sügisel meenutatud tema kui isamaasõjas langenud vilistlase mälestust püstiseismisega; ta erariides fotosuurendus ehib ta vana kooli lubjatud seina ja kodulinna kasvavale noorusele jutustatakse temast kui*

¹ Punane aasta tõi kaasa ideoloogilise surutise aga ka muutused tavapärasel koolielus. Näiteks meenutas vilistlane **Lembit Randmets**, et neil ei lubatud teha lõpumärki, korraldada klassiõhtuid ja isegi tavapärasel lõpupildil ei tehtud. Lõpupildil siiski oli, kas Paralepas toimunu oli selle osa või mitteametlik lisa, jääb selgusetuseks. Raamatute põletamine tundub meie kultuuriruumis võõras. Kas see oli protest punase võimu või koolisüsteemi kui üldise vastu, jääb teadmata. Kindlasti ei põletatud kõiki õpikuid, sest need olid ju enda raha eest ostetud ja mõttekam oleks neid olnud edasi müüa. (***Siin ja edaspidi Kalle Lõuna kommentaarid***)

² **Erich Reesaar** (s. 20.02.1921 Sinalepa vallas). Töötas punasel aastal Haapsalu täitevkomitees. 03.07.1941 mobiliseeriti Haapsalus Punaarmee, Sverdlovski obl UAZ, 861. ehituspataljon, Eesti korpuse, 354. laskurpolk. 15.12.1942 langes Velikije Luki all. Tema mälestuse meelepidamine kodukoolis on tõenäoline, ent kinnitust ei ole sellele leida ei õppenõukogu protokollidest ega ka kooli kroonikast.

tulihingelisest gümnaasistist, kes läks surma nõukogude asja eest. **Evald**,³ **Aleksei**⁴ ja **Felix**⁵ tulid korpuslastena tagasi, esimesed kaks reameestena, viimane nooremseersandina. **Felxi Venemaa**-teekonda kergendanud tunduvalt tema saksofon, on praegugi N. väeosas pillipuhuja.

Teised kuus⁶ jäänud Venemaale. Direktori valgepäine **Eha**,⁷ kes küüditati koos vanematega, surnud **Kalinini** oblastis turbarabas, sealsamas, kus veel 1943. aastal viibinud kooliõde **Evi**.⁸

Kelle nime taha ilmus esimesena rist ja mis on saanud teistest minevikunägudest kodulinna unustamatuilt noorusmailt? **Mihkel**⁹ kadus vist esimesena – teda süüdistati gümnaasiumi paraaduksele kinnitatud „üleskutse“ autorina. Õudne surm oli **Kostjal**,¹⁰ kelle laip 1941. aastal septembris leiti Troi väljalt: okastraadiga seljataha seotud käte, põletatud jalapõidade, väljarebitud keele ja püssitikuga väljapistetud silmadega. Ta varjanud end punaste mobilisatsiooni eest. **Jüri**¹¹ surmas olnud äpardunud Soome põgenemise katse süüdi. Ühel sõidukaaslasist olnud kaasas võõras naine, mahajäänud „õige naine“ saanud aga mehe nurjatule plaanile jälile, tagajärjeks olnud see, et SD võtnud randa sõitva põgenikeauto tule alla. Kinnivõetute teekond läinud Patareisse, vanglast „vabatahtlikult“ SS-frondiüksusse; **Jüri** langes **Adolf Hitleri** sõdurina.

Enamik on silmapiirilt kadunud. Puudulikudki andmed jutustavad vapustava loo ühest laialipaisatud sugupõlvest. Mälestuspilti kunagisest väikesest kooliklassist elustades leiad

³ **Evald Laidre** (21.10.1921-01.03.2006), puuseppa poeg. 1941 mobiliseeriti Punaarmeesse, Sverdlovski obl UAZ, 861. tööpataljon, Eesti korpuses nooremseersant ja jaokomandör, sõdis Velikije Lukist kuni Sõrve lahinguteni, hiljem metsamajandis ehitustööline. Maetud Haapsalu metsakalmistule. Haapsalu I Keskkoolis paluti tal tulla aeg-ajalt rääkima oma sõjameheteest.

⁴ **Voldemar-Aleksei Rimša** (Rimscha) (s. 16.02.22 Saaremaal). Venelane, eelkäijad aadlikud. Isa Hiiumaal arst, pere küüditati 1941. Punasel aastal töötas **Aleksei** NKVD passiosakonnas kirjutajana. 07.1941 mobiliseeriti Punaarmeesse, Sverdlovski obl Kamensk-Uralski, 862. tööpataljon, Eesti korpus. Suri 30. aprillil 1990 Tallinnas.

⁵ **Felix Verendel** (s. 25.07.1920 Tallinnas). Hea muusik, sportlane ja komsomoliaktivist. 1940-1941 moodustas ja juhtis Haapsalu Keskkoolis komsomoliorganisatsiooni, kuhu astus lausa 45 noort. Samas ka kooli džässorkestri rajaja ning juht, mängis hästi saksofoni. 1941 lõpetas kooli kehvale hinnete ja alandatud käitumishindega. Seejärel töötas spordiinstruktorina. 04.07.1941 mobiliseeriti Punaarmeesse, Sverdlovski obl, 861. tööpataljon, Eesti korpus. Õppis sõja-aastail Moskva Kehalise Kasvatuse Instituudis ning Haapsallu jõudes asus kohaliku spordikomitee esimehe kohale. Haigestus ja suri 1946 detsembris. Seega Ilmari oletus tema muusikukarjäärist oli ekslik.

⁶ Ilmselt ebatäpne arv. 1941. aasta lõpetanutest mobiliseeriti Ilmariga samal ajal Haapsalus klassivend **Edgar Kuuskori**. Oli elektrik, tõusis seersandiks. Astus parteisse, õppis parteikoolis. Suri haiguse tagajärjel 1951. **Heino Rajavere** viidi mobiliseerituna Hankosse, seal langes vangi ja taas kodus 1942. Kauaaegne koolijuht **Paliveres**. Suri 1991. Paralleelklassist mobiliseeriti veel **Siimo Jõe**, **Valter Kalju**, **Lembit Randmets**.

⁷ **Eha Üksti** (s. 15.07.1924 Haapsalus). Anton ja Aurelia Üksti tütar, küüditati koos perega 14. juunil 1941. Suri 8. veebruaril 1942 Kirovi oblastis.

⁸ **Evi Saar** (s. 25.07.1923 Haapsalus), klassiõde. Küüditati Haapsalust 14. juunil 1940. Töötas Gadõ turbatööstuses, vabastati asumiselt 1958. Suri 2008 Tootsis.

⁹ **Mihhail Droste** (16.06.1923 Haapsalus), baltisakslane. Vangistati 6. novembril 1940. Ta kuulus õpilasrühma, mis andis välja Nõukogude vastase lendlehe. Pääses juhuse läbi, pere kuulus järelelumberasujate hulka ja 1941 kevadel opterus vangikongist Saksamaale. Naasis kodumaale ja langes Izjumi all 21. juulil 1943. 21.08.1943 avaldas Lääne Sõna klassikaaslaste järelehuude: „Kes meist, Sinu endisist klassi- ja koolikaaslasist ei mäletaks Sind, Mihklit. Alati täis noorusevallatusi, koolipoisilikke vempe ja vigureid, alati lõbus ja kõigile raskustele vilistav. Olgu see spordiväljakul, koolipingis või sõprade ringis — ikka oli see Sinu lõbus tuju, mis üle kees ja teisi nakatas, ikka oli see Sinu südamlikkus ja lihtsus, mis Sind tegi nii kergesti sõbraks kõigiga.“ Ilmar oma mälestustest klassivenna hukkumist ei maini.

¹⁰ **Konstantin Põld** (s. 01.09.1922 Haapsalus) hukati Troi metsas 9. juulil 1941. Väljakaevamine toimus 13. septembril 1941. Tema vend **Lembit Põld** on loonud LÜG-s olevad Ferd. Joh. Wiedemanni ja Anton Üksti skulptuuri.

¹¹ **Jüri**-nimelist klassikaaslast ei olnud, samuti ei mainita tollases ajakirjanduses idarindel langenud läänlast „**Jüri**“.

*kohkudes, et tühje kohti on rohkem kui elavatega täidetuid ja et need elavadki on sellised, et neid on kusagil, kunagi või kellegi poolt nähtud. Just sellepärast aga oledki risti asetamisega kitsi, usud kindlasti, et mõni jäljetult kadunuist pääses pärast uskumatuid seiklusi Ees-Indiasse või Iraani, et **Arnold**¹² pole surnud, vaid elab, et vabadele randadele jõudnud oli siiski terve hulk, ja et nad kõik-kõik tulevad ühel imeilusalt juuniööl Paralepa metsa taassüüdatud lõkketule äärde ning jutustavad, kuidas neil on läinud ja kus nad olnud.*¹³

*Et tulevad küüditatud **Ants**¹⁴ ja **Eerik**¹⁵, kellest seni pole mingeid elumärke, samuti juuniööl äraviidud **Ülo**¹⁶, kes ühe hiljutise kirja põhjal olevat elus ja töötavat Sverdlovski lähedal lukussepana; **Kase Madli**¹⁷ alias inglise keele vanaeit; ja **Krausbergi Karla**¹⁸, vana **dire**¹⁹ ise, et tulevad kõik meie poisid ja tüdrukud igast ilmakaarest, võtavad Jalkala plahvatusel²⁰ pimedaks jäänud **Unogi**²¹ kaasa ja ütlevad talle, et ta ustav pinginaaber jäi ustavaks surmaski ning puhkab Hietaniemi kangelaskalmistul kivi all, millele kord oli kuldsete tähtedega kirjutatud: Suomen vapauden ja Viron kunnian puolesta.*²²

¹² **Arnold Lemba** (s. 16.05.1923 Uuglas). Teenis Saksa sõjaväes, hiljem metsavend. Tapeti 17. mail 1949 Palivere lähisel Seljakülas mõrvaragendi poolt.

¹³ Klassikokkutulek toimus 1991. aasta suvel. Siis kohtusid neli klassikaaslast: **Ilmar Jaks**, **Vaike Uustalu**, **Hans jun Alver** ja **Evald Laidre** (Kommentaar – **Ülla Paras**).

¹⁴ **Hans Alver** (1922-2007), linnapea Hans Alveri poeg, küüditati 14. juunil 1941 koos perekonnaga. 1940 astus komsomoli. 1957 naasis Haapsallu, töötas venekeelse Haapsalu II keskkooli kehalise kasvatus ja muusika õpetajana, hiljem sanatoorium Laine spordiinstruktor.

¹⁵ **Erik-Gustav Bauman** (1922-1999), kolonelleitnant Kaarel Baumani poeg. Küüditati perega 14. juunil 1941, töötas turbatööstuses. 1947 tuli loata Eestisse, 1950 vangistati ja määrati 3 aastat vangilaagrit. Vabanemise järel saadeti asumisele, lõplikult vabanes 1956.

¹⁶ **Ülo Kulgver** (Kulbusch, s. 1922 Vigalas), kolonelleitnant Aleksander Kulgveri poeg. Küüditati perekonnaga 14. juunil 1941, tuli 1946 loata Eestisse ja 1948 vangistati uuesti. Vabanes 1956, 1960 lõpetas Eesti Kunstiakadeemia arhitektina. Suri 1963.

¹⁷ **Aleksandra Kask** (s. 1909 Narvas), inglise keele õpetaja 1936-1941. Oli Naiskodukaitstes, Kodutütarde juht. Lõpetas Tartu Ülikooli, täiendas ennast 1938-1939 Nottinghami ja Cambridge'i ülikoolis. Laia silmaringiga õpetaja. Küüditati 14. juunil 1941. Sõja ajal kutsuti Moskvasse julgeoleku meestele saksa keelt õpetama. Moskvas abiellus, uus perekonnanimi **Haluga**. 1945 lubati naasta Eestisse. Aleksandra Haluga oli aastaid Tallinna Pedagoogilises Instituudis õppejõud. Suri 1995.

¹⁸ **Karl Karus** (s. 1902 Tallinnas), kunstiohvitser. Küüditati perega 14. juunil 1941. Surmaotsus 28.02.42 §58-13 Sverdlovski obl Sosva, 13.04.1942 otsus täide viidud.

¹⁹ **Anton Üksti** (s. 1888 Saaremaal), 1918–1940 direktor. Küüditati koos perekonnaga 14. juunil 1941. Surmaotsus 12.03.42 §58-13 Sverdlovski obl Sevrallag, 24.04.1942 otsus täide viidud.

²⁰ 17. aprillil 1944 toimus Jalkala õppelaagri laskemoonalao plahvatus, milles 32 Eesti vabatahtlikku sai surma ja üle 60 haavata. Hukkunud maeti Helsingi põhjaossa Malmi kalmistule. Hietaniemi kangelaskalmistule (Helsingi kesklinna lääneosas) on maetud 8 jätkusõja soomepoissi, ühelgi neil Läänemaaga seost ei ole.

²¹ Jalkala plahvatusel pimedaks jäänud Uno – hüüdnimi või varjunimi. Ühtegi samanimelist läänlast ei ole soomepoisina mainitud. Plahvatusel põhjustatud haavadesse surnud Raasikult pärinev Uno Kaljuste (1923-1944) on maetud Malmi kalmistule, tema seos Läänemaaga on teadmata.

²² Ilmari klassivendadest oli soomepoiss ka **Elvo Loosme** (1923-1999). 1943 kevadel Soome armeesse, lõpetas ohvitserikursused. Tagasi Eestisse 1944, osales Keila lahingus. Põgenes Rootsi, lõpetas ülikooli ehitusinsenerina. Elas Lidingös.

Foto 1. Haapsalu II algkooli 1. klass 1931. aastal. Esimeses reas vasakult neljas Ilmar Jaks, kuues Hans jun. Alver. SALMi kogu.

Foto 2. Haapsalu progümnaasiumi III klass, 31. mail 1937. Ees keskel õpetaja H. Sirk, kolmandas reas paremalt teine Hans jun. Alver, viimases reas paremalt kolmas Ilmar Jaks. SALMi kogu.

Foto 3. Progümnaasiumi lõpetajate õhtu 1939. aastal. Istub õpetaja M. Pung, tagumises reas vasakult esimene Ilmar Jaks ja teine Hans jun. Alver. SALMi kogu.

Foto 4. Progümnaasiumi lõpumärk. Erakogu.

Foto 5. Ajalootund kooli aias 1940. aasta kevadel. Tagumises reas paremalt esimene Hans jun. Alver, teine Ilmar Jaks. SALMi kogu.

Foto 6. Skautide autokursused 1940. aasta kevadel. Traktoril seisavad (ees vasakult esimene) Ilmar Jaks ja neljas Hans jun. Alver. SALMi kogu.

„Ükski ideoloogia ei tohi meid takistada katsetamast omal nahal, empiiriliselt. Ükski lojaalsus mõne idee või kollektiiviga ei tohi meid vabastada kohustusest elada oma elu, jääda truuks oma silmapilgust johtuvale arusaamisele õigest ja valest. Maailma luuakse uuesti iga päev ja igal hommikul teele asudes, sooritame me oma esimese sammu,“ ütles 50-aastane kirjanik Ilmar Jaks ühes oma kahest intervjuust, mille ta oma elus ajakirjandusele on andnud. (Kokla, 1973)

Et maailma luuakse uuesti iga päev kinnituseks on Jaksi samas intervjuus väljendatud mõte, et *„elu pole minu arvates pikk, peatükist peatükki veniv romaan, vaid novell, rida pidevalt uusi episoodide, mis kerkivad ja kaovad“*. Ilmar Jaks ise oli meisterlik, läbi aegade üks Eesti parim novellist, kelle looming on maailmakirjanduse tasemel. Ilmar Jaks oli andekas inimhingede lahti lõikaja, terav vaatleja ja täpne sõnaseadja. Võrratult auditavad on inimeste ja situatsioonide kirjeldused, kuigi sageli see, mida ta kirjeldab, peaks hoopis nutma ajama.

Tulles tagasi esimese tsitaadi juurde, siis kõige olulisem sõnum, mida autor selles väljendab, on vabadus ja kohustus elada oma elu, hoolimata kõigest ümbritsevast, olla truu oma arusaamadele, katsetada ise, jõuda ise tõeni. See polnud öeldud ilukõnena, vaid oligi Jaksi jaoks ainuvõimalik eluviis. Vabaduse all mõtles Jaks eelkõige vaimset vabadust. Jaksi arvates ka vang võib olla vaimult vaba. Ta on öelnud: *„Sõjakeerisesse või vangilaagri paisatud inimene ei saa selliseid temast olenematuid, määratsevate loodusjõududena mõjuvaid sündmusi-olukordi, tõsi küll, mitte olematuks muuta. See on paratamatus. Selles nurkasurutuses, vastu seina asetatuses leidub aga jalatäis maad ja sellel maalapil on inimene-sõdur, inimene-vang psühholoogiliselt vaba.“* (Kokla, 1973) Just see teadlik vaimne vabadus on ilmselt võimaldanud omada Jaksil üliteravat röntgeni pilku inimeste vaatlemisel, olukordade märkamisel ja neid tihedalt läbikomponeerituna teravmeelsete lausekujunditega novellideks ja romaanideks vormistada.

Kirjaniku funktsiooni on Jaks sõnastanud järgmiselt: *„Kirjanik on ikkagi ennekõike vaatleja, elunähtuste registreerija, hääletaja ja kelle ülesandeks teatud vahendite abil mingeid kindlaid ühiskondlikke eesmarke teostada, allub kirjanik ainult kunstitõele ja sellest tulenevatele käskudele. Kirjaniku missiooniks pole maavärisemiste tekitamine, vaid nende ennustamine ja analüüseerimine. Tänapäeva ühiskonnas on kirjanikul ikkagi väga piiratud võimalused ühiskondlikke liikumisi otseselt mõjustada. Oma sõna läbi kaasajas teatud vaimse atmosfääri loomisega võib aga kirjanik teed tasandada ja ämmaemandaks saada teistsugusele homsele. Loominguvabaduse printsiip on seejuures kirjaniku ainsaks kohustavaks esteetiliseks tõekspidamiseks. Looja kujutada ilma sunnita, on endastmõistetavus, mida vaevalt tarvitseb rõhutada. Vabadus on loomingu absoluutselt vajalikuks eelduseks. Sunni all teoks saanud, partei või mõne muu käskija juhtnööride järele rivistatud kunst on maskeeritud poliitika, üldistusteks ja lööklauseteks degradeeritud sõna. Kunstiteoses ilmutab vabaduse müsteerium, mis pole ühendatav ühegi ühiskondliku süsteemiga. Loominguvabadus kuulub Jumala ja mitte Keisri valdkonda.“* (Kokla, 1973)

Ilmar Jaksi looming ei ole vananenud ja kõnetab ka meie ajas, sest tema fookuses oli inimese sisemine ilu ja inetus ning oma olemuselt inimene ei ole muutunud. Jaksil oli „õnn“, kuigi tegelikult muidugi õnnetus vaadelda inimesi ekstreemsetes tingimustes silmitsi surmaga rindel, vangi- ja põgenikelaagrites, laatsaretis. Jaks on öelnud: *„Inimese tõeline pale, ta*

sügavam olemus jääb tavalises argipäevaelus tihti varjule viisakuse, konventsiooni ja muu sarnase tsivilisatsiooni poolt külgekleebitu taha. Iga tund punkris, vangilaagris või põgenikuteel annab inimestest huvitatule rohkem usutavat materjale kui kümme aastat näiteks ühes ametiasutuses.“ (Kokla, 1973)

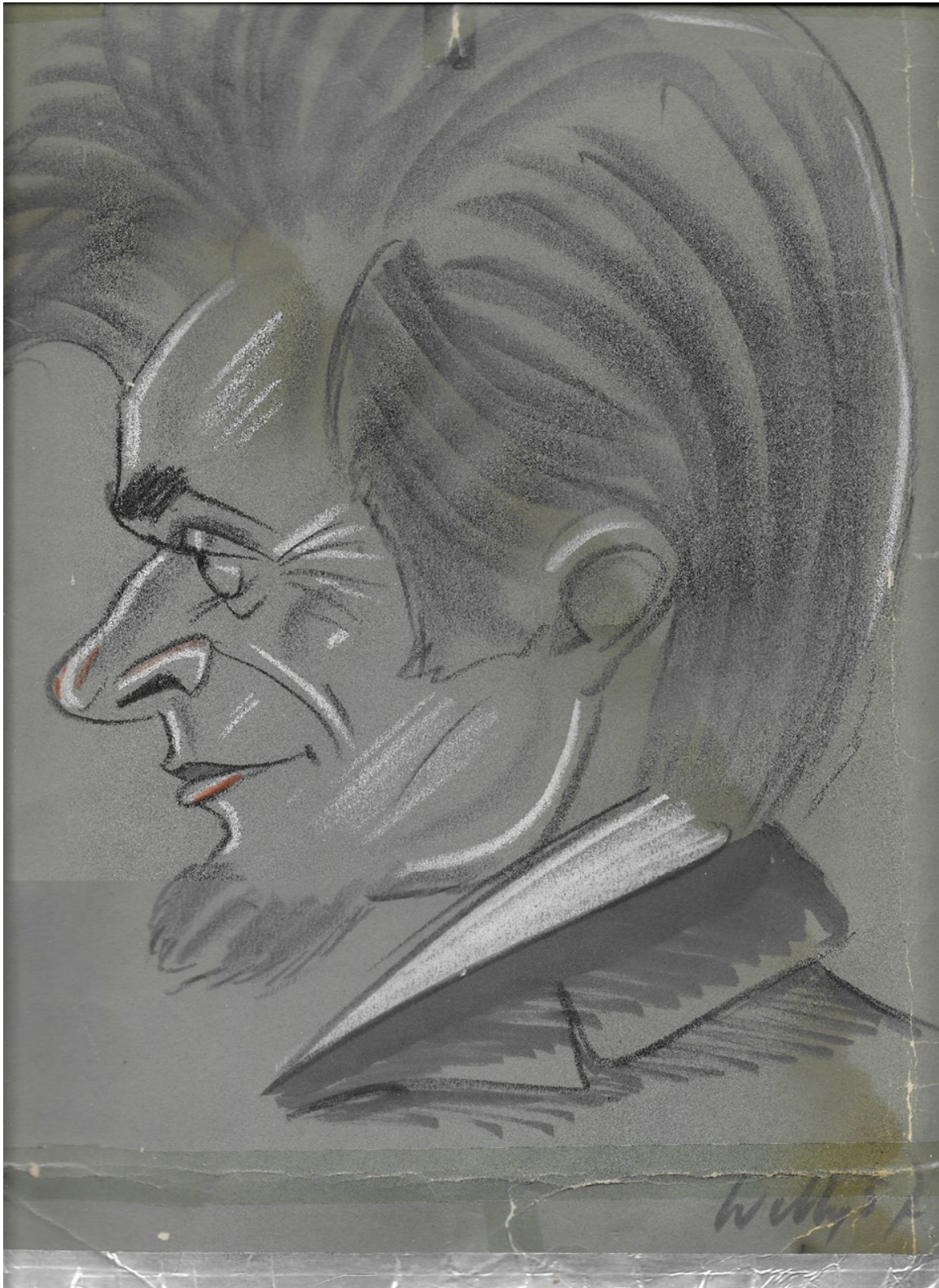

Foto 7. Joonistus Ilmar Jaksist. Autor: Willy Hadar, 1957. LÜGi kogu.

Ema-isa ja viis poega

Ilmar Jaksi vanemad olid kooliõpetajad. Ema Minna Emilia Abner sündis 6. veebruaril 1895 Ärina külas Virumaal. Gümnaasiumihariduse sai Peterburis, seal läbis ka õpetajate ettevalmistuskursused ja jõudis Läänemaale õpetajaks. Seal ta kohtus teise noore pedagoogi Aleksander Jaksiga. Aleksander oli sündinud 22. detsembril 1879 Jaagu talus Vätse külas Ridala kihelkonnas. Pedagoogihariduse omandas ta Haapsalu linnakooli õpetajakursustel. Minna Emilia ja Aleksander abiellusid 1917. aastal. 26. veebruaril 1919 sündis esiklaps Werner, 19. veebruaril 1921 Ilo. Ema Minna muidugi õpetajana jätkata ei saanud, tema kasvatas nüüd lapsi.

Foto 8. Õpetajad Minna Emilie Abner ja Aleksander Jaks õpilastega. 1916-1917. LÜGi kogu.

Foto 9. Ungu kooli õpetajad ja õpilased koolimaja ees. Nende seas (teises reas) õpetaja Aleksander Jaks lastega: Isa ja naisõpetaja vahel teises reas Uno (2-aastane), esimeses reas vasakult neljas Ilo (7-aastane), Ilmar (5-aastane) ja Werner (9-aastane). 15. mai 1928. LÜGi kogu

4. aprillil 1923 kell 1.30 sündis poeg Ilmar. Selleks ajaks elasid Jaksid Vilkla koolimajas, kus isa oli Vilkla algkooli õpetaja. Peagi koliti Ungrusse, kus isast sai Ungu algkooli juhataja. Seal sündisid 23. juunil 1925 Uno ja 5. novembril 1928 Sulev. Minna ja Aleksander Jaksi peres kasvas viis poega. Ilmar Jaks: „*Esimestest eluaastatest Ungrus viirastub ainult seoseta katkendeid: piklik koolihoone haabade all, varblased kirsipuudel. Mari, mida lind näkinud, maitstes eriti magus. Kojanaine Ann. Keegi seisis trepil ja helistas kella. Koolipoiste meri, millest ühtegi nägu ei mäleta. Elutoa ja klassiruumide vahel paiknes köök, kuhu preili Hiie ilmus lõunat valmistama. Kiskus kasetohikut ja puhus koldes tule lõkkele. Eemaldas pliidirõnga ja seadis paja veega tulele. Kooris kartuleid. Preili Hiie olid hallid, tõrjuvad silmad, keskelt lahku kammitud juuksed ja linnu isu. Preili Hiie oli kõie suurem varblane, keda ma võib-olla kunagi olen näinud. Lapsepõlve mälestused: uni, mis nähtud, peotäis maailmaruumi paisatud pudemeid, eelajalooline aeg, mille paistusel kõik hilisem öeldakse saavat võtme ja seletuse. Vahel tuli vallatalitaja. Vahel tuli koolinõunik. Vahel paisus vesi üle kallaste, peaaegu väravani küündides. Auto! Keegi hüüdis: „Auto!“ ja minagi lidusin puuhobuseid sinnapaika jättes, looduseadustest sõltumatuid sõidukeid hüljates. Isa läks klassi tundi andma ja ema oli kusagil seal selle unenäolisuse, teise loosse kuuluva keskel: käsi, mis põske riivas, käsi, mis sättis mütsi pähe, hää, mis tõmbas maailmale piirid, tükk Ungrut. Siis koliti linna.*“ (Jaks, 1964)

Foto 10. Vilkla koolimaja. Siin sündis 4. aprillil 1923 Ilmar Jaks. Paremtal esimese õpetaja Aleksander Jaks. Maja on alles. Käesoleval ajal on seal Kooli talu. LÜGi kogu.

Haapsalus

Kui Ilmar olid 6-aastane, kolisid Jaksid elama Haapsallu. Esimeseks elupaigaks oli Vasikaholm. Nende maja olevat olnud umbes praeguse Väike-Viigi 14 maja kohal. Tõljal oli seal üsna lage ja vesi ümberringi. 7-aastaselt läks Ilmar Haapsalu II algkooli, mis asus aadressil Ehte tänav 9. Aasta sai Ilmar ümber Väikese viigi Ehte tänavale kooli kõmpida. 1931. aastal valmis Jaksid oma maja Tamme tänaval: perekond Jaks – Tamme kaks. Seda piirkonda nimetati Konnakülaks, sest seal olid vesised heina- ja karjamaad, kus krooksus palju konni. Järgmised kolm algkooli aastat kulges koolitee läbi tollase Haapsalu aguli – piki Tamme ja Metsa tänavat, sealt edasi kesklinna Ehte tänavale.

Foto 11. Vennad Jaksid Aafrika rannas 28. augustil 1932. Vasakult: 9-aastane Ilmar, 4-aastane Sulev ja 7-aastane Uno. LÜGi kogu.

Foto 12. Vaade Vasikaholmile, kus Jaksid elasid 1929-1931. Võimalik, et elasid samas majas, mis fotol keskel näha. F. umb 1920nd lõpp/30ndad algus. SALMi kogu.

Foto 13. Tamme kaks: perekond Jaks. Fotol Ilmari vend Uno Jaks koos abikaasa Elleniga. LÜGi kogu.

1934. aastal viis koolitee edasi Läänemaa Ühisgümnaasiumisse. 1927. aastal Artur Perna projekti järgi valminud suur, kaunis, valge gümnaasiumihoone oli nagu loss, tõeline haridustempel, Läänemaa kõige uhkem koolimaja, kus õppimine oli auasi ja gümnaasiumimütsiga noori vaadati linnas lugupidavalt. Kooliaega jäävad Ilmari esimesed kirjanduslikud katsetused. Ta ise on ühes intervjuus öelnud: „*Kirjanduslikku tegevust alustasin ühel septembripäeval Haapsalu teises algkoolis. Alguses oli täht „A“, millest tunni lõpuks kasvas kogu tähestik. Seejärel tulid sõnad ja mõtted, sulekatsetused kooli-ajakirjades ja esinemised kirjanduslikel võistlustel, milledest auhinna-saajad väljusid vaieldamatute geeniustena.*“ (Moor, 1971) Kirjas Jaan Unduskile 25. augustil 1988 on ta öelnud: „*Dostojevski lugemise kõrval esteetilise naudinguna sai harrastatud odaheitmist kuni 19. eluaastani.*“ (Undusk, 1991)

Foto 14. Progümnaasiumi lõpuklass 1939. aastal. Ees vasakult teine Ilmar Jaks. SALMi kogu.

Nõukogude Liidu okupatsioon

Ilmar oli 16-aastane, kui sõlmiti Eesti ja Nõukogude Liidu vahel nn baaside leping ja juba oli alanud ka teine maailmasõda. Lahkusid baltisakslased, Haapsalu valgus täis Nõukogude sõjaväelasi. 1940. aastal likvideeriti Eesti Vabariik ja okupatsioonivõimu poolt loodud Eesti NSV liideti Nõukogude Liiduga. Eesti Vabariigi hääletut alistumist oli rahvusluse vaimus skautidena kasvatatud noortel raske mõista. Kuidas sai nii olla, et ühel päeval lossipargis kuldsuust minister peab sütitavat kõne, kutsudes Tasujat ja Lembitut tunnistajaks, et Viru veri endiselt ei värise, ja 1939. aastal sama minister, kes lubas sõja vaenlase territooriumile viia, laseb vaenlase vägedel rahulikult Eestisse veereda ja ajab Nõukogude ohvitseriga rõõmsalt juttu. Õpilastele öeldakse vaid, et ajad on rasked, olge mõistlikud. Ilmar läks siis viimasesse gümnaasiumi klassi. Gümnaasium oli küll ümber nimetatud Haapsalu Keskkooliks. 1941. aasta kevadel lõpetas ta keskkooli.

Juulis jõudsid teise maailmasõja lahingud Eestisse. Algas Saksa okupatsioon.

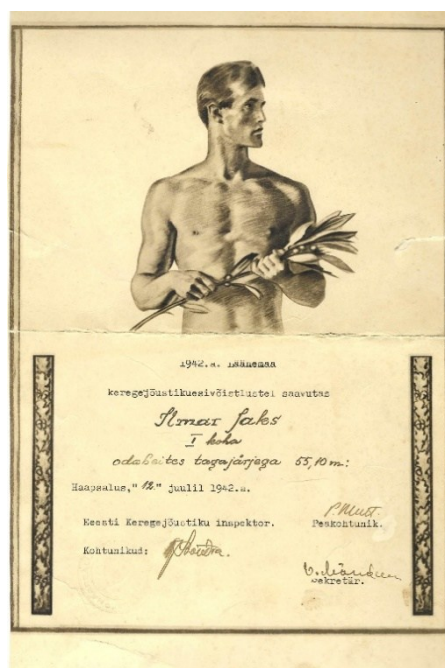
Foto 15. NSV Liidu Ülemnõukogu saadikute valimiste reklaam turuplatsil jaanuaris 1941. Vabadussõja mälestussammas lasti õhku 1940. aastal. Fotol olev viisnurgaga, Stalini ja Lenini portreedega obelisk vabadussõja monumendi asukoha ees oli rahvale selge sõnum – siin valitseb nüüd Nõukogude võim. SALMi kogu.

SÕDA

Vend Ilo oli 1939. aastal saanud Tartu Ülikooli juuratudengiks. Teise lapse koolitamine sõja ajal polnud võimalik. Vätsel oli isatalu, kus töö ei lõppenud kunagi. Seal Ilmar rühmas esialgu talutööd teha. Tegi edasi ka sporti, olles odaviskes Läänemaa parim. 12. juulil 1942 sai Läänemaa meistrivõistlustel tulemusega 55,10 meetrit esikoha. 3. oktoobril 1942 Haapsalu lossiaias toimunud kergejõustikuvõistlustel viskas Ilmar Jaks oda lausa 61,32 meetrit. See tulemus püsis Läänemaa odaviske rekordina 37 aastat, aastani 1981.

Foto 16. Ilmar Jaks, Läänemaa meister odaviskes 1942. aastal. Sama aasta sügisel, 3. oktoobril 1942 püstitas ta tulemusega 61.32 odaviskes Läänemaa rekordi, mis püsis tema nimel kuni 1981. aastani. LÜGi kogu.

1942. aasta sügisel sai 19-aastasest Ilmarist ajalehe Lääne Sõna kaastööline. Ta on öelnud: „Teadlikumat kirjutama hakkamist dateeriksin aastasse 1942, kui ajaleht Lääne Sõna värske kaastöölisena sain ülesandeks sõita kunstnik Ants Laikmaa matusele Taeblas. Tulemuseks oli reportaaž lehe järgmises ja veel mingi artikkel-järelehüüd ülejärgmises numbris. Viimases kirjutasin mehest, keda nähtud sõitmas valge hobusega kaherattalisel kaarikul ja kes läks hauda krüsantheemiga rinnas. Sõjast ja pakasest raamistatud hauatalitusest mingisse erilisse meeleollu sattunud, tegin ridu kadakaist, mis palistasid Taebla kiviseid välju, kerkisid kunstniku ateljee-toa akna alt ja seisis tummade tunnistajatena ta hauakünkalgi.“ (Moor, 1971) Ilmar Jaks töötas Lääne Sõnas 1943. aastani. Samal ajal tegi ta kaastööd ka ajalehtedele Eesti Sõna ja Maa Sõna.

Foto 18. Ants Laikmaa matus 23. novembril 1942. EKM-i kogu.

Foto 17. 19. novembril 1942 suri kunstnik Ants Laikmaa, kelle matustest kirjutas Ilmar Jaks oma esimese ajakirjandusliku loo. Tänu tema artiklile on teada, et Ants Laikmaa maeti krüsantheemiõis rinnas. EKM-i kogu.

Soomepoiss

Kuna oli oht, et ta värvatakse Saksa armeesse, siis oli Ilmar Jaks üks neist Eesti noortest meestest, kellest sai vabatahtlik Soome jätkusõjas ehk soomepoiss. Ilmar Jaks ise on vestluses kirjandusteadlase Janika Kronbergiga meenutanud: „*Ma ei liigutanud selleks sõrmegi. Istusin Tallinnas pingil, kui mu ees peatus nahkkuues mees ja küsis, kas tahad Soome minna. Ülehomme läheb paat Viinistust. Pärast mõtlesin, et see oleks võinud olla mõni nuhk, aga kahe päeva pärast olingi Soomes.*“ (Kronberg, 2018) Alates 2. aprillist 1943, kaks päeva enne kahekümnendat sünnipäeva oli ta ametlikult rindel Rajajoel 47. jalaväerügemendis. 17. oktoobril 1943 sai Jaks haavata. Peale paranemist oli väljaõppel allohvitseride koolis Taavettis ja 200. jalaväerügemendi koosseisus tõrjelahinguis Viiburi lähel ja Vuoksel. Kokku võitles Eesti mehi „*Soome vabaduse ja Eesti au*“ nimel, nagu ütles nende moto, umbes 3500, kellest hukkus Soomes umbes 200.

Foto 19. Ilmar Jaks Tallinnas 1943. aastal enne Soome sõitu. LÜGi kogu.

Foto 20. Ilmar Jaks Soome jalaväelase vormis. Soomepoiste fotokogu.

Foto 21. Soomepoisid, nende seas Ilmar Jaks. LÜGi kogu.

1944. aasta sügisel Tartu kaitselahingutes

1944. aastal jõudis Punaarmee Eesti piirile. Augustis 1944 oli soomepoistel võimalus tulla Eestisse oma kodumaa eest võitlema. See oli noortel meestel otsustav valiku koht – kas minna turvalisse Rootsi või julge idealistina koos teistega meeleheitlikusse võitlusesse vaba kodumaa eest. Ilmar Jaks valis idealismi, võitluse vaba Eesti eest. 19. augustil jõudsid nad Paldiski sadamasse. Suhted Saksa okupatsioonivägede ja Soomest naasnud vabatahtlike vahel ei olnud usalduslikud ning Saksa väejuhatas hajutas soomepoisid eri väljaõppelaagritesse ja rindele. Ilmar Jaks oli Tartu rindel 46. Relva-SS Grenaderirügemendi III pataljoni koosseisus. Paraku „Punaarmee teerull“ liikus aina edasi ja Saksa väed taganesid Saaremaale, nende seas ka Ilmar Jaks. Saksa sõjaväe evakuatsioonilaevale ta kas ei saanud või ei tahtnud minna. Nii lõppes tema sõjamehetee Saaremaal.

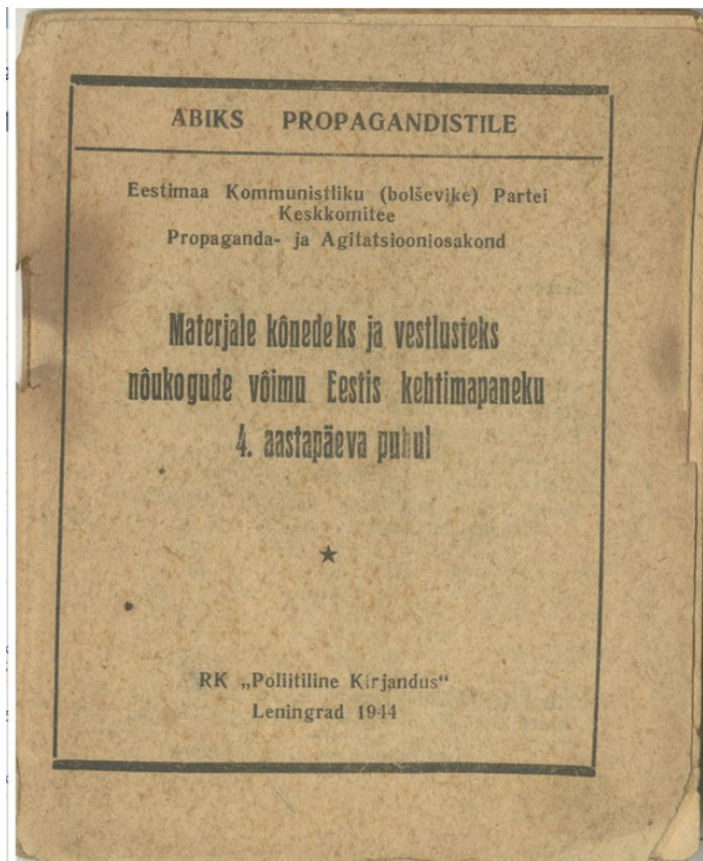
2017. aastal on Ilmar Jaks öelnud: „*Tagasituleks Eestisse 1944 ei olnud mingi patriotism. Kõige paremini on öelnud üks vendadest Mikiveridest, et läksime tagasi uudishimust, et näha, mis saab. Selline neutraalne diagnoos. Uudishimu sai rahuldatud ja lõpuks oli see traagiline. Ma olen tegelikult siin kogu aeg olnud nagu eikellegimaal.*“ (Kronberg, 2018)

Inimene-vang Punaarmee tööpataljonis

1944. aasta sügisel oli 20-aastane Ilmar Jaks eikellenagi Saaremaal. Oli kaks valikut, kas minna lindpriina metsavennaks või anda end Nõukogude võimudele üles. Mõlemad variandid olid nagu „muinasjutus“: lähed vasakule – lastakse maha, lähed paremale – puuakse üles. Erinevalt päris muinasjutust kolmandat, õnneliku lõpuga võimalust polnud. Jaks andis end üles. Ta mobiliseeriti Punaarmee tööpataljoni.

Olid Nõukogude okupatsioonivõimu esimesed taaskehtestamise kuud, sõda polnud veel lõppenud. Tööpataljonlasi esialgu koolitati minekuks rindele, aga rindele neid ei viidud – neid peeti liiga kahtlaseks kontingendiks. Koos oligi väga eriilmeline seltskond – endised soomepoisid ja Saksa sõdurid, kes olid hankinud endale võltsitud dokumendid või väitsid, et dokumendid on kadunud, ka Ilmar oli hankinud endale võltsitud dokumendi. Lisaks oli invaliidistunud punasõdureid ja muud rahvast, keda kõiki hoiti traataia taga nagu vange ja kellele peeti iga päev poliitloenguid Nõukogudemaast – tööliste ja talupoegade piiritult õnnelikust riigist. Poliitloengute läbiviimiseks olid välja töötatud põhjalikud abimaterjalid. Kuna Eestimaal oli purustusid tohutult, siis tööpataljonlaste põhiline töö oli varemete lammutamine ja ära vedamine. 9. mail 1945, kui tuli teade Saksamaa kapituleerumisest ja sõja lõpust, oli Ilmar koos teiste tööpataljonlastega Tartus, kus ta seitse kuud varem oli osalenud Tartu kaitsmisel. Tartu oli täis pidutsevaid, purjus punasõdureid, kes kõik karjusid „*mõ pobedili!*“ [tlk „me võitsime“] Tartlased vaatasid seda möllu kardinat tagant. See polnud eestlaste võit. Eesti oli okupeeritud.

Foto 21. Punapropaganda ajupesu tegemiseks olid korralikud abimaterjalid. PäMu kogu.

1945. aasta sügisel viidi troopataljonlased abitöödele Leningradi sadamasse. NSVL ja Soome olid 1944. aasta septembris jätkusõja lõpetanud vaherahuga ja Leningradi-Soome vahet sõitsid juba kaubalaevad. Kuna Ilmar Jaks oskas soome keelt, siis tal õnnestus tikutopsis sokutada ühele Soome meremehele sõnum palvega aidata tal põgeneda. Juhtus olema südamega inimene, kes võttis riski ja Ilmar Jaksil õnnestus septembris põgeneda kaubalaeva sõepunkris Soome. See polnud muidugi veel pääsemine, sest kui ta oleks Soomes tabatud, oleks ta Nõukogude Liidule kohe välja antud. Jaksil oli kahtlemata õnne ja ta jõudis elusalt Rootsi. Istus Rootsis vangis ja põgenikelaagris, aga õnneks teda Nõukogude Liidule välja ei antud. Neli eriti raju aastat oli möödas. Ta oli 22-aastane, ära lõigatud kodumaast, vanematest, vendadest, sõpradest, kõigest. Ta oli üksi, aga siiski elus ja vaba ning asus üles ehitama oma uut elu pagulasena.

19. novembril 1944 Tapalt
juhuslike tuttavatega koju
saadetud kiri. Viimane kiri
koju. Erakogu.

21

1939. aastal suurte lootustega Tartu Ülikooli õigusteadust õppima läinud vend Ilost sai 1944. aastal metsavend. Nõukogude okupatsioonivõim süüdistas teda vastupanuorganisatsiooni kuulumises ja nii oli ta jälitajate eest sunnitud end peitma. Vätse külas Jakside Jaagu talu lähedal oli metsa peitunud palju mehi. Julgeolekusse imbus info, et Jaagu talus käivad metsavennad koos. 1946. aasta 18. oktoobri õhtul tegi NKVD talus haarangu. Majas olid isa Aleksander, noorim poeg Sulev, metsast salaja koju tulnud vend Ilo ja tädi Vilhelmine. Ilo, Sulev ja isa Aleksander arreteeriti. Õhukeste riietega, rajust vihmast ja külmast tuulest üdini märjad ja külmetavad mehed viidi autokastis Haapsallu ja visati vangikongi. Algasid ülekuulamised. Isa ja Sulev lasti kuu aja pärast koju minna. Vangistus mõjus aga Sulevile rängalt, ta jäi kopsupõletikku ja suri 19-aastaselt 9. novembril 1947. Ilo vabastati vangistusest 1947. aastal, kuid arreteeriti uuesti 22. märtsil 1949. Talle määrati 10 aastat sunnitööd, mida täitis Karaganda oblasti vangilaagris. Ilo vabanes 8. juunil 1954. Olles vangilaagris raskelt põdenud tuberkuloosi, millest ta ei paranenudki, suri Ilo Jaks 43-aastaselt 18. juulil 1964.

Ilmari saatusest perekond ei teadnud midagi. Millalgi 1950-60ndatel saatis ema kirja sugulastele Rootsi ja mõistukõnena uuris poeg Ilmari saatust, et kui ta on elus, andku see kiri talle edasi. Ilmar saigi kirja kätte. Aga koju ta ei kirjutanud, sest kartis endale ja kodustele pahandusi. Et poeg Ilmar on elus, sai ema teada ühelt Haapsalu propagandatöötajalt isiklikus vestluses 1960. aastatel.

Isa Aleksander Jaks suri 78-aastaselt 6. veebruaril 1958. Ema Minna Jaks suri 71-aastaselt 27. märtsil 1966. Ellu jäänud vennad Werner, Uno ja Ilmar kohtusid esimest korda üle poole sajandi septembris 1990. Werner oli siis 71-aastane, Uno 65-aastane ja Ilmar 67-aastane.

Foto 23. Sulev Jaksi matused 1947. aastal.

Fotol (vasakult) Werner, Uno, isa Aleksander, ema Minna, Ilo. Foto taha on ema kirjutanud: „Jesaja. Peatiikk 57: Kes õige, see kaob ära, ja ükski ei pane seda südamesse. Ja vagad mehed koristatakse ära, nõnda, et ükski seda ei mõista: sest õige koristatakse õnnetuste eest ära.“ LÜGi kogu.

1949: Esikteos „Saaremaalt Leningradi. Tööpataljonlase päevik 1944-1945“

1949. aastal ilmus Stockholmi kirjastuses Eesti Raamat 26-aastase Ilmar Jaksi sulest autobiograafiline dokumentaaljutustus „Saaremaalt Leningradi. Tööpataljonlase päevik 1944-1945“. Lugu algab 1944. aasta sügisel Leisi sõjaväehaiglas ja lõpeb Leningradis 1945. aasta sügisel. „*Oleme nõukogude sulatusahjudesse heidetud jonnakas malm. Oleme koidupuna ootavad galeeriorjad maailmarevolutsiooni veripunase vankri ees. Peame unustama maailma, kuhu kord kuulusime.*“ Sellise tõdemusega lõpeb raamat. Seda, kuidas ta Leningradist ise siiski põgeneda sai, ta raamatus ei kirjelda, et mitte seada ohtu oma tollaseid abilisi.

Raamat tegi noore Ilmar Jaksi hoobilt kuulsaks pagulaste seas. Sellist kogemust okupatsiooni kinnistamise tunnistajana 1944.-1945. aastal ju teistel põgenikel polnud. Raamat on kirjutatud ilma tavapärase sõjakirjanduse paatoseta, sest autor ei vali pooli. Tema jaoks on mõlemad pooled, nii lahkunud sakslased kui uuesti saabunud venelased, vallutajad. See on suurte riikide väikerahvastele võõras sõda. Jaksi dokumentaalteose väärtus ajas aina kasvab, sest aasta aega olla tiblade keskel ja näha lähedalt, kuidas okupatsioonivõim ennast kehtestab, tiblakultuuri ja senise kultuuriruumi kokkupuute terase vaatlejana see mõni aasta hiljem üles kirjutada ilma tagantjärgi tarkuseta, on selline dokumentalistika, mis Nõukogude Eestis ei olnud loomulikult võimalik ja paguluses oli ainult Jaksil selline kogemus. Nii ehe ja täpne 1940. aastate tiblakultuuri kirjeldus on unikaalne eesti kirjanduses. Juba esikteoses avaneb 26-aastase Ilmar Jaksi anne inimhingede lahti lõikajana, terava vaatlejana ja täpse sõnaseadjana. Võrratult nauditavad on inimeste ja situatsioonide kirjeldused, kuigi see, mida ta kirjeldab, peaks hoopis nutma ajama.

Foto 24. Esimene foto pagulasaastatest. 1940ndad. LÜGi kogu.

Riigiametnik, jurist, kirjanik

1949. aasta oli Ilmar Jaksi elus tähelepanuväärne ka selle poolest, et ta astus Uppsala ülikooli õigusteaduskonda ja lõpetas selle 1953 kandidaadikraadiga (*cand.iur.*). „Et kirjutada, selleks pidi ta kogu elu töötama. Ja mitte lihtsalt töötama, vaid hästi töötama, sest Jaksi enda sõnade järgi pidi eestlane Rootsis, kui tahtis elus edasi jõuda, olema oma erialal vaieldamatult üle nendest, kelle jaoks see maa on kodumaa.“ (Käsper, 2003) 1954-1978 elas Jaks Stockholmis ja töötas juristina Rootsi riigiasutustes, mh kuninglikus meditsiinivalitsuses ja kuningliku kammerkolleegiumis büroojuhina, samaaegselt oli ka eraviisiliselt praktiseeriv jurist. Ilmar Jaks valdas lisaks emakeelele rootsi, soome, saksa, inglise, prantsuse ja hispaania keelt.

Foto 25. Uppsala ülikooli tudengid 1949. aastal. Paremtalt esimene Ilmar Jaks, kes õppis Uppsala ülikoolis juurat 1949-1953. LÜGi kogu.

1957. aastal abiellus Ilmar Jaks kauni ja särava kontsertpianisti Astrid Kruusiga (s. 13.10.1929 Valgas). Nad laulatati maalilise Siljani järve ääres Rättviki kirikus 28. juulil 1957. Astridit kutsuti Akiks. Tema nimekaardilgi on kunstnikunimi Aki Jaks. Aki oli Ilmarile tõeline muusa. Nende abielu oli väga harmooniline ja õnnelik. Kirjas Jaan Unduskile 25. septembril 1988 ütleb Ilmar Jaks: „Elamustest muude kunstide valdkonnas kõneldes ei saa mööda minna privileegiumist pidevalt osa saada oma kontsertpianistist naise, Aki Jaksi, klaverimängust.“ (Undusk, 1991).

Foto 25. Õnnelikud Aki ja Ilmar Jaks laulatuse päeval 28. juulil 1957. LÜGi kogu.

Foto 26. Rättviki kirik Siljani järve ääres, kus 28. juulil 1957 laulatati Aki ja Ilmar Jaks. LÜGi kogu.

1957: Novellikogumik „Aruanne“

1957. aastal ilmus Ilmar Jaksi teine raamat, novellikogumik „Aruanne“. Esimest novellikogu võib nimetada tema kirjanduslikuks plahvatuks. Teoses kirjeldatakse dramaatilisi konflikte, pulss on kiire, kokkupõrked ägedad, lahendused järsud. Millised karakterid! Millised kandvad ja vaimukad lood! Jaks ei anna armu. Ei mingit nostalgiat. Tema sulg lõikab nagu saega. Ta „kirjutab endast välja“ kaotatud kodumaad, sõjasündmusi, uue kodumaa sinisilmseid rootslasi. Praegu öeldaks selle stiili kohta, et „Jaks rokib täiega“.

1963: Romaan „Eikellegi maal. Ülestähendusi Siimonist“

1963. aastal ilmus tema esimene romaan „Eikellegi maal. Ülestähendusi Siimonist“. Selle raamatu kohta on kirjandusteadlane Jaan Undusk kirjutanud: „*See on raamat vabadusest ja tema kolmandast teest.*“ (Undusk, 1991) Romaan „Eikellegi maal“, mida peetakse kirjandusringkondades tema parimaks teoseks ja mis ülesehituselt viib nagu mõni Luis Buñueli film teekonnale Haapsalust Rootsi, vahele jäävad läbitud sõjasündmused. Pildid virvendavad, teravad emotsioonid, justkui äratuntavad kohad, aga pole ka, novellilikud episoodid. „Eikellegi maal“ on ühtaegu modernistlik, sümbolistlik ja maagiliselt realistlik romaan. Jaks ei taha Loti kombel muutuda soolasambaks ja seetõttu ei tohiks vaadata tagasi, mis on aga ees, mis on minu tee, kes ma olen ja kuhu ma kuulun siin eikellenagi eikellegi maal. Selle raamatuga lõpetab Jaks

oma kolmanda tee otsingud. Saatuseaastate traumad on ilmselt suuresti läbi elatud, saabunud on stabiilsuse aeg. Jaks ei vaata enam nii palju tagasi, vaid järgmistes novellikogudes jäädvustab pigem kaasaega ja inimesi.

1970: Novellide ja jutustuste kogumik „Mapp“

1970. ilmus novellide ja jutustuste kogumik „Mapp“. Kogumiku juhtmotiiviks on autor valinud Aleksandr Puškini tsitaadi „*Tuhandetest tõdedest kallim meile on ülendav vale*“. Jaks toob novellidesse väikesed inimesed ja nende püüdlused. Kogumiku pealkiri „Mapp“ tõstab esile jutustuse „Teedeminister“ ja selle looga sobib hästi ka kogumiku eelpool tsiteeritud Puškini tsitaat. Loo keskmes on eksiilvalitsuse teedeminister Tarski, kes on kaotanud oma mapi, mille sees olid igapäevaselt võileib ja tähtsad dokumendid. Politseis muiatakse tema üle, kui ta ütleb, et on teedeminister ja kaotas tähtsa mapi. Küsitakse, mis riigi valitsuse minister. Lugu jõuab meediasse, kus selle mänguministri üle palju nalja visatakse. Lisaks selgub, et keegi veel tahab saada eksiilvalitsuse teedeministriks. Käib kõva konkurents. Ühes episoodis laste käest küsitakse, mis maa seal suure vee ääres on. Lapsed kõik vastavad Idaala. Idaala saadik Zuvorov istub ka klassis ja sajatab Tarskit oma eksiilvalitsusega provokaatoriks, sest iga lapski teab, et SEE SEAL suure vee ääres moodustab osa meie suurest, vabadust armastavast Unioonist. Tõesti, 1970. aastateks oli Ida-Euroopa unustatud raudse eesriide taha. Eesti Vabariigi valitsus ja muud riiklikud institutsioonid eksiilis näisid juba lapsiku mänguna, oma mullis ja minevikus elamisena, võõrastele ehk isegi hullumeelsusena. See oli teistmoodi väga valus aeg eksiilis olijatele, kes endas kandsid sügavat rahvustunnet ja Eesti Vabariiki. Nende sünnimaa oli aga kaartidelt kustutatud. Mis siis oli see ülendav vale? Kelle vale oli tõde ja vastupidi?

1971: Novellikogu „Keldrist pööningule“

1971. aastal ilmus novellikogu „Keldrist pööningule“. 1971. aastal andis Jaks intervjuu (Moor, 1971), kus ta selgitab vaimukalt novellikogu pealkirja tähendust: „*Oma uue teose pealkirjale tulin ühel päeval, kui olin teel keldrist pööningule. Keldriaknast vaadatuna tundus maailm hoopis teistsugusena vaatest, mis avanes pööningult. Ometi oli tegemist samade puudega, samade kahejalgssetega, samade sipelgatega.*“

Samas intervjuus küsitakse Jaksilt: „*Kas ajaline lähedus kahe viimase kogu vahel tähendab seda, et olete oma loomingulist tegevust intensiivistanud? Millal võiks oodata Teie järgmist teost?*“ Ilmar Jaks vastab: „*Kirjutan siis, kui selleks mahti saan ja vajadust tunnen. Kirjanduslikku tegevust, mille eesmärgiks ainult järjekordne raamat, pean vaimseks puusaagimiseks, millest kasehalgude tootmine hoopis eelistatavam. Kunstiline looming saab teostuda ainult pakatava väljendamistungi ajal. – Need asjaolud on tinginud mu seniste – ja määravad ka võimalike järgmiste – teoste ilmumise takti.*“

On ka küsimus: „*Nii „Aruandes“ kui ka „Mapis“, samuti romaanis „Eikellegi maal“, kajastuvad suurelt osalt kaasaja sündmused, seosnevad selle eilse ja tänasega, mil Teie loomingki teostamist leidis. Kas Teie uue kogu novellidki on temaatiliselt seotud kaasaja sündmuste ja nähtustega?*“ Ilmar Jaksi vastus on tähelepanu vääriv ja väljendab lausa tema kirjanikukreedot: „*Vastus sellele küsimusele oleneb, kuidas määratleda mõistet „kaasaegne“. Kain tappis Aabeli, ja lihunikutöö inimeste ja rahvaste vahel on jätkunud tänaseni. Kass, kes mu uue teose esimesel leheküljel autori akna alla ilmub, on sama, kes kord jahtis rotte veel suitseva Rooma varemetel. Midagi pole uut siin päikese all. Kalendri vangidena,*

ringipöörlemist arenguga samastades, kogume päevi nagu indiaanlane pääluid. Kirjanikku, kes oleviku mullistustesse tuiutades kurdistub sajandite lainelöökidele, ähvardab oht muutuda eilseks ajaleheks. Aktuaalsus pole päevakajalisus, vaid seletamatu kvaliteet, mis lõhnab ja maitseb nagu igavik.“

Kogumiku novell „Viiskümmend ööri“ viib tagasi 1945. aastasse, mil autor ilmselt siis Helsingis politseinike eest põgenes. Kui ta oleks kätte saadud, oleks ta saadetud Nõukogude Liitu tagasi. Sama situatsiooni kajastab ta ka romaanis „Eikellegi maal“. Kõik ukSED olid ta ees kinni. Sellel lootusetuse hetkel ulatasid abikäe asotsiaalid. Inimlikkust ja halastust pakkusid kõige viletsamad. Tundub, et see sündmus mõjutas Ilmar Jaksi arusaamu inimlikkusest ja silmakirjalikkusest kogu eluks.

1977: Novellikogu „Augeiase tallid“

1977. aastal ilmus novellikogu „Augeiase tallid“. Jällegi võib öelda, et see on üks ta parimaid novellikogusid. Raamatu tutvustuses on öeldud, et temale omase terava pilguga ja taltsutamatu huviga inimhinge salajasemate soppide pahupidipööramise vastu esitab Jaks meile ka selles novellikogus inimesi nii, nagu nad ise endid näha ei tahaks, jõudes sel viisil tõele ja reaalsusele ligemale kui mõnigi ainult elu pealispinda vaatlev realist. Jaks võtab uurimise alla ka nähtused, mis tavalise silmaga vaadates vaevalt teadvuse pealispinnale on kerkinud ja toob need terveni ning viimaste konsekventsideni päevavalgele. Autor ei pea suuremat lugu juba sõnakõlksudeks kulunud ideaalidest, põhilise ketserina ründab ta niinimetatud üldisi tõdesid.

Novellis „Teekond Hiinasse“ on hea tsitaat: *„Inimesed sündisid, kaklesid ja surid, niinagu kord ja kohus. Kusagil istus jumal ja haigutas. Sama jama sajandist sajandisse. Ja nende, putukate pärast, oli ta ohverdanud oma poja, mõtles taat, telefonitoru haarates.“* Tsitaat, mis annab võtme Jaksi aja ja inimese käsitlesele. Sellest kogust üks tuntumaid novelle on „Kodumaa muld“, milles Eesti muld saab riskivabaks kapitaliks, rikastumise allikaks ja inimese ahnusel ei tulegi piiri ette.

Tähelepanuväärne on novell „Watherland“, mille kangelaseks on soomepoiss, kes 1944. augustis otsustas mitte minna Eestit kaitsma, vaid turvalisse Rootsi. Algul teda vaevas, et oli arg ja ei täitnud oma kodanikukohust, aga aastatega koondasid Rootsi põgenenud soomepoissid oma ridu ja kujundasid narratiivi endast kui õigematest, kes *„säilitasid rahvuskehandi ja ei teinud mingit koostööd totalitaarvõimudega“*.

[Eksiilkirjanduse organisatsioonides](#)

Miljonilisest rahvast põgenes Eestist 1944. aasta sügisel umbes 70 000 inimest. Uus pagulaskond oli poliitiliselt ja ühiskondlikult väga aktiivne. Asutati eesti ajalehti, koole, laulukoore, kõikvõimalikke organisatsioone. 1945. aastal asutati Rootsis Välismaine Eesti Kirjanike Liit (VEKL) ja umbes samal ajal ka esimesed kirjastused, millest keskseks kujunes 1951. aastal Lõuna-Rootsis Lundis loodud Eesti Kirjanike Kooperatiiv (EKK), kirjanike endi aktsiaselts, mille aluskapitali andis eesti ärimees Enn Vallak ja mida juhtis Bernhard Kangro. Selle kirjastuse eesmärk oli Eesti algupärandite avaldamine. Ilmar Jaks oli Välismaise Eesti Kirjanike Liidu liige aastast 1963, mil ilmus tema esimene romaan.

Eesti kirjanduse järjepidevust hoidsid paguluses kolm põlvkonda teise maailmasõja lõpul Eestist lahkunud literaate. Loomingut jätkasid juba tunnustatud kirjanikud Gustav Suits, Marie Under, August Mälk, August Gailit, Bernhard Kangro, Karl Ristikivi, Gert Helbemäe ja teised. Jätkas põlvkond, kes olid kirjutama hakanud sõja ajal: Ilmar Jaks, Arvo Mägi, Valev Uibopuu, Kalju Lepik, Ilmar Talve, Arved Viirlaid ja teised. Väikesearvuline oli põlvkond, kes sai täisealiseks juba eksiilis. Eesti keeles kirjutasiid neist Helga Nõu, Enn Nõu, Aarand Roos ja Elin Toona. Neist veel nooremad hakkasid kirjutama juba asukohamaa keeles.

Eesti pagulaskirjanduse kese kujunes välja ja jäi püsima Rootsis, kuna seal elasid välisdiasporaa eesti kirjanduse klassikud: Stockholmis Gustav Suits, Marie Under, Karl Ristikivi, August Mälk, Kalju Lepik; Lundis Valev Uibopuu ja Bernhard Kangro. Välismaise Eesti Kirjanike Liidu esimene esimees oli August Mälk kuni 1982. aastani, temale järgnes Kalju Lepik. 1999. aastal valiti esimeheks Enn Nõu, kelle juhtimisel Välismaine Eesti Kirjanike Liit lõpetas 2000. aastal oma tegevuse ja ühines Eesti Kirjanike Liiduga.

Lundis tegutsenud Eesti Kirjanike Kooperatiivil oli oma kolleegium (näiteks 1960.-1970. aastatel kuulusid sinna Raimond Kolk, Arvo Mägi, August Mälk ja Karl Ristikivi), kus üsna nõudlikult saabunud käsikirju sõeluti ja küllalt palju neist jäeti ka vastu võtmata. Nii kujunes välja eesti pagulaskirjanduse perifeeria, s.t autorid, keda eri põhjustel ei lubatud selle keskmesse Stockholm-Lundi teljel. Näiteks „noor ja vihane“ Enn Nõu ja eesti esimeseks sürrealistlikuks luuletajaks peetav Ilmar Laaban.

Ilmar Jaksi esimese raamatu, dokumentaaljutustus „Saaremaalt Leningradi“, mis ilmus 1949. aastal, andis välja Stockholmis kirjastus Eesti Raamat, mida juhtis Imant Rebane. Kõik järgmised eksiilis ilmunud Ilmar Jaksi raamatud andis välja 1951. aastal loodud Eesti Kirjanike Kooperatiiv. Seega võib Jaksi teosed liigitada paguluskirjanduse klassikalisele Stockholm-Lundi teljele ja ei saa nõustuda mõnelgi pool väljendatud seisukohta, et Jaks oli „paguluses pagulane“. Tema kui looming on kahtlemata eksiilkirjanduses erandlik, kuid pagulasringkonnas ja ka kirjanduskooperatiivi kõrgetasemelise kolleegiumi poolt aktsepteeritud ja tunnustatud.

Eesti pagulaskirjanduse majanduslikuks toetamiseks asutati 1971. aastal Rootsis, muuhulgas ka Välismaise Eesti Kirjanike Liidu kaastegevusel Eesti Kirjanduse Fond (EKF). Selle eesmärgiks oli koondada ühekordseid ja pidevaid pagulaskirjanduse heaks annetatavaid toetusi või testamendiga määratud summasid. Fondi juhatusse valiti kirjanikud Karl Ristikivi, Arvo Mägi ja Ilmar Jaks. Peale Karl Ristikivi surma 19. juulil 1977 fondi aktiivne tegevus soikus.

Foto 27. Välismaise Eesti Kirjanike Liidu koosviibimine Eesti Rahvusfondi ruumides Stockholmis 1960. või 1961. aastal. Vasakult: Arvo Mägi, Raimond Kolk (Mägi taga varjus), Aarand Roos, Helga Raukas Nõu, Helmi Mäelo, Liidia Tuulse, Bernhard Kangro, Ivar Grünthal, Artur Adson, Karin Saarsen Karstedt, Marie Under, Sven Alur Reinans, August Mälk, Kalju Lepik, Valev Uibopuu, Paul Laan, Elmar Pettai, Herbert Salu, Arno Vihalemm, Adelheid Ada Otemaa, Ilmar Jaks. Erakogu.

Foto 28. Välismaise Eesti Kirjanike Liidu juubelikoosolek 12. detsembril 1970 Stockholmis. Ees (vasakult): Kalju Lepik, Karl Ristikivi, August Mälk ja Helmi Mäelo; taga: Arvo Mägi, Valev Uibopuu, Bernard Kangro, Raimond Kolk, Helga Nõu, Enn Nõu, Ilmar Talve, Karin Saarsen, Ilmar Jaks ja Herbert Salu. Erakogu.

Foto 29. Välismaise Eesti Kirjanike Liidu kirjandusõhtu 1971. aastal. Ees (vasakult): Helga Raukas Nõu, Bernhard Kangro, Ellen Rääbis Kolk, August Mälk, Helmi Mäelo, Ilmar Jaks. Taga vasakult: Arvo Mägi, Harri Kiisk, Juhan Kokla, Irina Ira Kiisk, Asta Regina Priuhka Lepik, Salme Ekbaum, Liidia Mägi, Valev Uibopuu, Ilmar Talve, Enn Nõu, Kalju Lepik, Raimond Kolk, Karin Saarsen Karlstedt, Leini Mälk, Karl Ristikivi, Eva Merike Kangro Pennar, Meemo Mäelo, Hilda Kokla, Herbert Salu. Erakogu.

Foto 30. Eesti Kirjanike Kooperatiivi koosolek. Vasakult: Ilmar Jaks, Valev Uibopuu, Kalju Lepik, Arvo Mägi, August Mälk, Helmi Mäelo, Bernard Kangro, Helga Nõu, Karl Ristikivi, Raimond Kolk. KM EKLA kogu.

Vabakutseline kirjanik

1954. aastal kehtestas Riksdag autoritele, tõlkijatele ja illustraatoritele raamatukoguhüvitise, loodi riiklik fond Rootsi Autorite Fond. 55-aastaselt 1978. aastal sai Ilmar Jaks Rootsi riigi viieaastase kirjandusliku stipendiumi. Ta loobus riigiametniku tööst, jäi pensionile ja sai lõpuks ometi vabakutselise kirjanikuna pühendada aega oma kutsumusele. Ilmar ja Aki Jaks lahkusid Rootsist. Elasid lühiajalisi perioode Taanis, Austrias, Lääne-Saksamaal, Prantsusmaal, kus kontsertpianistist Aki Jaks esines, Ilmar aga kirjutas.

Foto 31. Aki Jaksi viisiitkaart. LÜGi kogu.

Foto 32. Aki ja Ilmar Jaks. LÜGi kogu.

1980: Romaan „Talu“

1980. aastal ilmus romaan „Talu“, mis on kirjutatud aastatel 1979-1980, alustatud Taanis Põhja-Jüütimaal Støvringi pastoraadis ja lõpetatud Prantsusmaal Berre-les-Alpes'i külas. Selles romaanis jõuab Jaks tagasi kodumaale, isatallu, ema linnakoju, lapsepõlve. Aga see pole muidugi klassikaline minevikuheiaustus. Tegevus on jaksilikult intensiivne ja emotsioonidest pungil. Ka selle romaani saab liigitada maagilise realismi alla. Kõik on nagu päris ja ei ole ka. Tundub, et kandvaks sõnumiks on piibellik „Ent nüüd jääb usk, lootus, armastus, need kolm, aga suurim neist on armastus“. („Armastuse ülemlaul“ Pauluse kirjas korintlastele) „Talu“ võib liigitada armastusromaaniga alla. „Ta lebib kõigega, ta usub kõike, ta loodab kõike, ta talub kõike. Armastus ei hääbu kunagi.“ („Armastuse ülemlaul“ Pauluse kirjas korintlastele) Jaksi romaanis on armastus kirk ja lunastus, kannatus ja vabadus. Keskmesse naistegelasse, kes räägib lillede, liblikate ja lindudega ja kelle jaoks on armastus kõik, sulanduvad kaotatud ema ja muusa Aki. Raamatusse on autor valanud pikalt kogunenud tunded. 2017. aastal küsis Janika Kronberg Ilmar Jaksilt, et kas „Talu“ võiks olla tema olulisim raamat. „Mõtlik vastus kõlas: teatud määral

jah. Aga selle viimased, naise suhu pandud sõnad olid halvasti formuleeritud. Naise poolt oleks pidanud jääma täielik vaikus ja mitte „armastus on ülim“.“ (Kronberg, 2018).

1981: Romaan „Neptun“

1981. aastal ilmus romaan „Neptun“. See on hoopis teistsugune romaan. Minategelane on äratuntavalt autor ise advokaadina. Läbivaks teemaks on põhja lastud kaubalaeva „Neptun“ eest loodetav hüvitis, aga iga peatükk on nagu novell, kus autor kirjeldab erinevaid juhtumeid ja inimesi oma advokaaditöös. Vaba mees nagu ta on, ei jäta ta ausalt kirjeldamata juristi ametit, mis erineb tema jaoks väga palju sellest oreolist, mis selle ameti ümber on kujundatud. „Juristi nagu sõduritki sunnivad olukorrad mõnikord sõdima valel poolel ja võõras mundris.“ 2018. aastal on Jaks öelnud: „Ma lausa põlgan juurat. See on seaduse ees kummardamine, aga seadus ei ole midagi absoluutset. Juristide keskel tundsin ma ennast kui valge vares. Miks ma olen jurist, kui ma ei usu juurat?“ (Kronberg, 2018)

Paradiis Prantsusmaal

1983. aastal lõppes Rootsi riigi kirjanikustipendium. Aga Ilmar ja Aki Jaks ei pöördunud tagasi Rootsi, vaid otsustasid luua endale kodu Prantsusmaal. 1984. aastal ostsid nad Põhja-Bretagne'is, Langoat' külas 1970. aastast Prantsusmaa riikliku muinsuskaitse all oleva 15. sajandist pärit Trevennou mõisa (Manoir de Trévenou). Ilmar oli siis 61-aastane ja Aki 55-aastane. See oli nende leitud paradiis, kuhu nad ilmselt plaanisid jääda elu lõpuni. Kuus aastat oli neile antud aega elada koos oma paradiisis, Aki surmani. Akil oli eluaegne südamerike ja 5. märtsil 1990 ta süda seiskus lõplikult. Matused toimusid Langoat' kirikus ja Aki maeti Langoat' kalmistule. 1993. aastal müüs Ilmar Trevennou mõisa maha.

Foto 33. Trevennou mõis 1935. aastal. Joonistus. Erakogu.

Foto 34. Trevennou mõis 1960. aastatel. Erakogu

Foto 35. Aki Jaksi
haud Langoat'
kalmistul. LÜGi
kogu.

Ühel udusel septembrihommikul 1990 saabus Ilmar Jaks laevaga „Estonia“ Stockholmist Tallinna sadamasse, kus teda ootasid vennad Werner ja Uno oma peredega. Viimati olid nad koos olnud 1943. aastal, siis oli vendi viis. 47 aastat hiljem kohtuvad taas kolm venda, kel oli õnn jääda ellu. 20-aastaselt Soome jätkusõtta läinud Ilmar oli vendadega taaskohtudes 67-aastane, Werner 71-aastane ja Uno 65-aastane. 1991. aastal tuli Ilmar teist korda sünnimaale. Siis sai teoks 1941. aastal gümnaasiumi lõpetanute klassikokkutulek. Kokku tulnud klassikaaslast oli ainult neli: **Evald Laidre**, kellel selja taga sõjatee Eesti laskurkorpuse ridades, **Vaike Uustalu ja Hans jun. Alver**, kes mõlemad olid läbi teinud Siberi kolgataree, ja **Ilmar Jaks**.

Foto 36. Vennad Jaksid jälle koos. Vasakult: Ilmar, Werner, Uno. 1991. LÜG kogu.

Foto 37. Ilmari teine abikaasa Ariane Kveld Jaks. LÜGi kogu.

Foto 38. Vennad Ilmar ja Uno Jaks Haapsalus 2004. aastal. LÜGi kogu.

Foto 39. Ellen, Uno ja Ilmar Jaks Umeas 2007. aastal. LÜGi kogu.

Ilmar Jaksi kodumaasõidud said iga-aastaseks. Eestis hakati avaldama tema raamatuid ja novelle. 1992. aastal omistati Ilmar Jaksile Tuglase novelliauhind novelli „Number 808“ eest (ilmus Loomingus nr 11, 1991). 19. septembril 1994 kirjutas Ilmar oma tollasest elukohast Prantsusmaalt vend Unole ja tema abikaasa Ellenile: „*See on tõsi: Eestisse tagasipöördumise mõte on mulle iga suvega muutunud pisut omasemaks. /-/ Momendil tunnen end pigemini Odüsseusena, kes ikka veel avastab takistusi, mis tõkestavad tal tee Itaka rohelistesse randa. Liiati veel, kui teda Penelope ootab mõlemil kaldal.*“ 1995. aastal kolis Ilmar Jaks Eestisse. Elukohaks sai Kuressaare. Saaremaal Ilmari vaba elu lõppes 1945. aastal. 50 aastat hiljem alustas ta siit uut eluetappi koos teise abikaasa, Vietnami-Prantsuse päritolu poetessi Ariane Kveld Jaksiga. Temast sai produktiivne arvamuskirjanduse avaldaja ajalehtedes Lääne Elu, Sõnumileht, Õhtuleht jt. Muidugi kirjutas ta ka novelle. Kuna abikaasale ei antud Eesti Vabariigi kodakondsust, siis mõne aasta pärast kolis Ilmar Jaks koos abikaasaga Rootsi. Tihe side kodumaaga loomulikult jätkus. 1998. aastal omistas president Lennart Meri Ilmar Jaksile Riigivapi IV klassi teenetemärgi. Hoolimata kutsetest Jaks hoidus talle omaselt kõrvale kõikvõimalikest üritustest. Kirjas Uno ja Ellen Jaksile 18. augustil 2008 ta ütleb: „*Olen lihtsalt allergiline igasugu kokkutulekutele, tähtpäevade pühitsemistele; et inimestelt midagi teada saada, inimesi n.ö avastada, peab neid kohtama nelja silma all, pihisituatsioonis. Iga inimene on ainulaadne ja sellisena huvitav – mitte aga maskeerituna.*“

2003: Novellikogu „Pimedus“

2003. aastal ilmus novellikogu „Pimedus“. See oli Ilmar Jaksi esimene raamat, mis pole esmalt ilmunud emigratsioonis, vaid kohe kodumaal. Selles raamatus ilmus mh 1992. aastal Tuglase novelliauhinnaga pärjatud „808“. Samas kogumikus esmakordselt ilmunud novelli „Armer Adolf“ eest omistati Jaksile 2004. aastal juba teine Tuglase novelliauhind. Armer (tõlkes vaene) Adolf oli väike Adolf Hitler, kes jäi lumelaviini alla ja sai surma, kuid suutis päästa oma juudist südamesõbra. Tänuulik perekond lasi Adolf Hitlerile teha uhke hauamonumendi, mis sai juute ja kristlasi ühendavaks sümboliks. Samamoodi Jaksile omaselt ootamatu nurga alt käsitleb Jaks Maarja ja Joosepi lugu. Fookusesse tõstab ta puussepp Joosepi, tema piinad ja küla naerualuseks olemise, kui ta mõrjsa ootamatult paisuma hakkab. Novellikogu on kirev nagu lapitekk, mis viib kohtuma erinevate inimestega ootamatutes situatsioonides Tuneesias, Pariisis, kuskil rongis, Normandia karjamaal, kooliaja Haapsalus. Viimane novell „Yimmi“ on novell sõjast koju naasvast noormehest, kes on jäänud ilma ühest silmast, ühest käest ja kes enne koju minekut paneb proovile ema südame.

2004: Jutustus „Pleenum heaolu keskasutuses“

Viimaseks Ilmar Jaksi teoseks jäi jutustus „Pleenum heaolu keskasutuses“, mis ilmus Loomingu Raamatukogu sarjas 2004. aastal, mil Jaks oli 81-aastane. See on tema kõige muhedam raamat. Ühel päeval leitakse ühe suure ja tähtsa riigiasutuse meeste WC tualetipoti kaanelt kakajunn. Asutuses, kus kõik toimib aastakümneid, et mitte öelda sajandeid, nagu kellavärk, samamoodi ka asutuse töötajate elus, pole miski enam endine. Ilmar Jaks tunneb väga hästi Rootsi heaoluühiskonda ja staatilist elu tähtsates riigiasutustes. Tegelaste ja situatsioonide kirjeldused on nii vaimukad ja muhedad. Võrratu raamat. Aga loo lõpupuänt on siiski jaksilikult sügavmõtteline ja tõsine.

Lõppjaam Rootsi Lapimaal

2017. aasta suvel külastas Ilmar Jaksi tema viimases elukohas Rootsi Lapimaal Fredrika külas kirjandusteadlane Janika Kronberg. Enne Fredrikasse kolimist oli ta pikalt elanud sealt umbes sada kilomeetrit eemal Umea linnas. Kronbergi küsimusele, et kuidas tuli mõte asuda elama sellisesse kohta nagu Fredrika, vastas Jaks: „See oli ühenduses sellega, et Fredrikasse kavatseti ehitada budistlik tempel. Mitmed organisatsioonid suhtusid sellesse heatahtlikult, aga siis said rahad otsa. Templist said valmis ainult alusmüürid, aga kujud on olemas, ja ega rohkem olegi vaja. Ma olen igal suvel seal käinud jalutamas. Budismis on kõik inimese enda teha, mitte mingi jumal ei aita.“ Ilmar Jaks suri Fredrikas 96-aastaselt 31. augustil 2019 ja on maetud Umea Põhjakalmistule.

Foto 40. Kirjandusteadlane Janika Kronberg külas Ilmar Jaksil Fredrikas 2017. aastal. Viimane foto Ilmar Jaksist. LÜGi kogu.

Ilmar Jaksil oli kolm maali, mida ta kogu elu endaga kaasas kandis. Maalid, mis muutsid visuaalseks mälestused, mida ta kandis südames, mis ei ununenud ial. Prantsusmaalt Eestisse kolides jättis ta need maalid Eestisse, Haapsallu vend Uno koju hoiule. Nüüd hoiab neid Ilmari mälestusi, mis omakorda meenutavad Ilmarit, vend Uno abikaasa Ellen-Velaine Jaks.

Esimene maal: SÕDA

Üks on suur sõda kujutav maal. Maalil on haavatud sõdur, jõulukuusk ja sellel Petlemma täht. Kannatused ja lootus, sest jõuluevangeeliumi põhisõnum ju on: „Ärge kartke! Sest vaata, ma kuulutan teile suurt rõõmu, mis saab osaks kogu rahvale, et teile on täna sündinud Taaveti linnas Päästja, kes on Issand Kristus.“ Mida see maal Ilmar Jaksile võis tähendada, saab mõistetaksmaks, kui lugeda tema esikteosest „Saaremaalt Leningradi“ peatükki jõuludest Tapal tööpataljonis 1944. aastal. Sellest peatükist üks tsitaat: „See oli lohutussõnum kahe tuhande aastaselt kultuuripärandilt, mis näinud lugematuid türanne, lõpmatut ülekohut ja vägivalda, kuid mille salasosin on inimestele andnud imejõudu nende teekonnal läbi aegade: ärge kartke!“

Teine maal: EMA

„Ema oli kusagil seal selle unenäolisuse, teise loosse kuuluva keskel: käsi, mis põske riivas, käsi, mis sättis mütsi pähe, hää, mis tõmbas maailmale piirid,“ on Ilmar Jaks kirjutanud. Maalil on ema lapsega. Eemal müür ja värav. Väravas valvurid. Kolm naist mustas ootavad. Ootavad kedagi tulevat, kes on läinud. Oma ema nägi Ilmar Jaks viimast korda 1944. aastal Risti raudteejaamas, kui Ilmar oli tööpataljonis. Raudne eesriie lahutas nad. Emast jäi vaid mälestus.

Kolmas maal: Aki

Aki vanemad viisid Eestist pagulusse kaasa maali. Abielludes Ilmariga tõi Aki maali nende ühisesse koju. See maal jäi meenutama Akit ja nende ühist, 30 aastat õnnelikus abielus oldud aega.

Ilmar Jaks oma loomingust „Novell on mu viis luuletada“

Arvi Moor (intervjueerija), Eesti Päevaleht / Estniska Dagbladet, 29.12.1971.

Kas ajaline lähedus kahe viimase kogu vahel tähendab seda, et olete oma loomingulist tegevust intensiivistanud? Millal võiks oodata Teie järgmist teost?

Kirjutan siis, kui selleks mahti saan ja vajadust tunnen. Kirjanduslikku tegevust, mille eesmärgiks ainult järjekordne raamat, pean vaimseks puusaagimiseks, millest kasehalgude tootmine hoopis eelistatavam. Kunstiline looming saab teostuda ainult pakatava väljendamisungi ajal. Need asjaolud on tinginud mu seniste – ja määravad ka võimalike järgmiste – teoste ilmumise takti.

Millal algasite tegelikult kirjanduslikku tegevust?

Kirjanduslikku tegevust alustasin ühel septembripäeval Haapsalu teises algkoolis. Alguses oli täht „A“, millest tunni lõpuks kasvas kogu tähestik. Seejärel tulid sõnad ja mõtted, sulekatsetused kooli-ajakirjades ja esinemised kirjanduslikel võistlustel, milledest auhinna-saajad väljusid vaieldamatute geenistena. Teadlikumat kirjutama hakkamist dateeriksin aastasse 1942, kui ajaleht Lääne Sõna värske kaastöölisena sain ülesandeks sõita kunstnik Ants Laikmaa matusele Taeblas. Tulemuseks oli reportaaž lehe järgmises ja veel mingi artikkel-järelehüüd ülejärgmises numbris. Viimases kirjutasin mehest, keda nähtud sõitmas valge hobusega kahe rattalisel kaarikul ja kes läks hauda krüsantheemiga rinnas. Sõjast ja pakasest raamistatud hauatalitusest mingisse erilisse meeleollu sattunud, tegin ridu kadakaist, mis palistasid Taebla kiviseid välju, kerkisid kunstniku ateljee-toa akna alt ja seisid tummade tunnistajatena ta hauakünkalgi.

Miks harrastate peamiselt novelli kirjutamist? Kas on selleks erilisi põhjusi või on see n.ö isiku- ja loomukohane või koguni loomusunniline?

Missugusesse kunstilisse vormi autori kavatsus valatakse, see on asjaomase temperamendi, karakteri ja elutunnetuse küsimus. Kui oleksin jooksja, siis eelistaksin lühimaid maratonile, maalijana harrastaksin portretisti kiireid pintslitõmbeid.

„Kui loo alguses ripub seinal püss, siis tuleb sellest loo lõpus tulistada,“ ütleb Tšehhov novellizānri iseloomustamiseks. Töötan tavaliselt kiiresti. Aastaid mõne teema või kuju kallal juurdlemine on mulle võõras. Mu lood saavad teoks mõne lühiajalise, kuid tugeva emotsiooni tõukel. Usun, et elu pole romaan, vaid novell, rida pidevalt vahelduvaid episoodi, mis kerkivad ja kaovad. Romaan – vähemalt selle stiililiselt lõdvas, lohisevasse liiglihha kasvanud, kahtlaselt kõikiteadvas variandis – kujutab tihti tegelikkuse vägistamist, selle kunstlikku prokrustesesāngi litsumist. Palju ütlemiseks jätkub mõnikord vähestest sõnadest. Pisilugugi võib väljuda oma mõõdukast raamist, saada suureks üldistuseks nagu luule. „Novellide kirjutamine on minu viisiks luuletada,“ ütleb Moravia. Ühe või teise kirjandusliigi harrastamine pole valik, vaid meie kesknärvisüsteemi erinevustest ja sellest johtuvast elu kunstilisest tunnetusest tingitud paratamatus.

Teil on novellile hästikohandatud stiil, kaasa arvatud lause dünaamilisus ja rütm. Kas olete selle teadlikult välja arendanud või on see mõiste alla kuuluv: stiil on inimene?

Iga autori looming kannab eneses autori isiksuse sõrmejälge. Pidevalt arenedes, uute muljetega rikastudes, jõuab kirjanik oma kunstilise käekirjani. Staatiline, lõplikult kujunenud stiil on elav laip, sama monstroosne kui valmis inimene. Stiil on inimene, kasvamiseks kohustatud, muutumiseks määratud.

Arvo Mägi märgib mh „Aruande“ arvustuses (Tulimuld nr. 5, 1958) „maupassantlikku hõngu ja selgenägelikkust“ Teie novellides. Kas novellimeister Maupassant on olnud Teile mõneti eeskujuks?

Pole oma teoste tekkimisloole suurt mõelnud. Vastaksin sellele küsimusele nii, nagu too Rootsi piiga, kui ta oma esmasündinu ristimistalituse lõppedes tänu kogeles kõikidele, kes lapse sünniks kaasa aidanud. Ei usu, et just Maupassant mu kirjanduslikku maitse kujundamisel mingit erilist rolli mänginud. Novellikunsti ühe klassikuna on temast loomulikult algajal autoril võimatu mööduda. Maupassanti iseloomustav viis lobisemata asja juurde asuda, jutt kontsentreeritult, sündmustiku pealiinist kõrvalekalduvatult mõjuva lõpp-puändini viia – need on novellikunstis hinnatud voorusteks tänapäevalgi. 1971. aasta horisontidelt vaadatuna on aga see prantslane mitmeti ajast-arust. Ühepinnalisus, liigne sirgus ja selgus ei vasta tänapäevastele nõuetele väljenduskunstist kui maailma lahtimõtestamise vahendist.

Keda peate välismaakirjanikest oma lemmikautoriks?

Välismaakirjanikest pean oma lemmikautoriks (surnutest) Dostojevskit. Olgugi et sündinud 150 aastat tagasi, pole tema vaimseid piirielamusi käsitlevad teosed aktuaalsust kaotanud. Elavaist proosameistreist kõneldes ei saa imetluse ja aukartuseta mööduda Solženitsõnist, sellest elutõdesid sügava meelelisusega tunnetatud tänapäeva Tolstoist, kes oma kartmatu sõnaga on loomas vaimset impeeriumi, mille nähtamatud piirid laienevad päev-päevalt.

Oleks ka huvitav teada, kas olete kasutanud mõnda olemasolevat isikut mõne kirjandusliku kuju eeskujuna või koguni prototüübina?

Autor kohtab inimesi iga päev ja pole võimatu, et mõni nendest saab kangelaseks ta teoses. Kirjandus pole aga fotograafia, mistõttu olemasolevad isikud saavad olla ainult tõukeandjaks, impulssideks, usteks, millede vallandudes läheb käiku komplitseeritud, nii autori isiklikust kui ka inimsoo kui kollektiivi mälust-teadvusest toituv loominguprotsess.

Nii „Aruandes“ kui ka „Mapis“, samuti romaanis „Eikellegi maal“, kajastuvad suurelt osalt kaasaja-sündmused, seosnevad selle eilse ja tänasega, mil Teie loomingki teostamist leidis. Kas Teie uue kogu novellidki on temaatiliselt seotud kaasaja sündmuste ja nähtustega?

Vastus sellele küsimusele oleneb, kuidas määratleda mõistet „kaasaegne“. Kain tappis Aabeli, ja lihunikutöö inimeste ja rahvaste vahel on jätkunud tänaseni. Kass, kes mu uue teose esimesel leheküljel autori akna alla ilmub, on sama, kes kord jahtis rotte veel suitseva Rooma varemetel. Midagi pole uut siin päikese all. Kalendri vangidena, ringipöörlemist arenguga samastades, kogume päevi nagu indiaanlane pääluid. Kirjanikku, kes oleviku mullistustesse

tuiutades kurdistub sajandite lainelöökidele, ähvardab oht muutuda eilseks ajaleheks. Aktuaalsus pole päevakajalisus, vaid seletamatu kvaliteet, mis lõhnab ja maitseb nagu igavik.

Kas olete määratlenud geograafilised ja ühiskondlikud paikkonnad, kus sündmustikud aset leiavad ja arenevad?

Paikkonnad, kus raamatu episoodid aset leiavad, võiksid asuda samahästi Knivstas kui ka Türgimaal. Kõrvetavam päike või tõmmum nahk ei muuda olulisel määral inimese põhilisi elutingimusi, inimese asetust bioloogia, psühholoogia või metafüüsika laiuskraadide vahel.

Küsimusele teose pealkirja „Keldrist pööningule“ tuletamise kohta vastab kirjanik lõpuks:

Oma uue teose pealkirjale tulin ühel päeval, kui olin teel keldrist pööningule. Keldriaknast vaadatuna tundus maailm hoopis teistsugusena vaatest, mis avanes pööningult. Ometi oli tegemist samade puudega, samade kahejalgetega, samade sipelgatega.

Intervjueeris: Arvi Moor

„[Romaanid on lakanud jutustamast](#)“ Kirjanduslikke arutlusi I. Jaksiga
Juhan Kokla (intervjueerija), Eesti Päevaleht / Estniska Dagbladet, 13.10.1973.

Käesoleva aasta aprillis sai viiekümneks üks paguluses võrsunud eesti kirjanikke – Ilmar Jaks. Autor, kellel alati on midagi olulist ütelda ja kes ütleb seda alati ajakohases vormis ja viisil. Nagu teisedki kirjanikud vabas maailmas, loob Ilmar Jaks nii ütelda harrastuse korras, igapäevase leivatöö kõrvalt. Ta on nimelt juristina Rootsi kuningliku Kammerkolleegiumi büroodirektor. Pärast debüteerimist aastal 1949 sõjareportaažilise memuaarteosega „Saaremaalt Leningradi“, on Ilmar Jaksi sulest ilmunud veel üks romaan – „Eikellegi maal“, mis ilmus aastal 1963 ja kolm novellikogu – „Aruanne“ aastal 1958, „Mapp“ aastal 1970 ja „Keldrist pööningule“ aastal 1971. Ilmar Jaks on pärit Haapsalust, kus ta lõpetas gümnaasiumi aastal 1941. Põgenes Saksa okupatsiooni ajal Soome ning võitles Soome armee eesti rügemendi ridades, millisega koos ta naasis kodupinnale teise Nõukogude okupatsiooni saabumisel 1944, kus ta Saaremaalt uuesti mobiliseeriti punaarmee tööpataljoni, millisega ta samal aastal sattus Leningradi. Sealt õnnestus tal põgeneda läände ühe välismaa laevaga – nendest seiklustest jutustabki tema esikteos „Saaremaalt Leningradi“, kus ta jutustamisoskus äratas erilist tähelepanu. Nüüd on ta võõrsil uue elu üles ehitanud ja kujunenud kindlapalgeliseks kirjanikuks.

Oled sündinud 1923. Kuulud niisiis sellesse meie pagulaskirjanike generatsiooni, kelle esindajad teise maailmasõja puhkemisel olid vaevalt kahekümnesed ja kes ühes või teises sõdurimundris said püssi kanda. Kas – ja sel juhul kuidas – see asjaolu on mõjutanud su kirjanikupalet?

On loomulik, et inimene saab mõjutusi teda ümbritsevast miljööst ja läbielatust, päälegi kui on tegemist ekstreemsete olukordadega nagu sõda, okupatsioonid jne. Eriti on see kehtiv alaealiste, alles kujunemata, erinevates suundades arenguvõimeliste indiviidide kohta.

Populaarne kõnekäänd generatsioonist, kelle näkku unustamatu kogemuse vajutanud sõda ja vägivald on mitmeti paikapidav.

Erakordsete läbielamuste toimest inimesele kõneldes ei tohi aga unustada asjaolu, mis sedalaadi arutlustes tihti märkimata jääb. Sõjakeerisesse või vangilaagri paisatud inimene ei saa selliseid temast olenematuid, määratsevate loodusjõududena mõjuvaid sündmusi-olukordi, tõsi küll, mitte olematuks muuta. See on paratamatus. Selles nurkasurutuses, vastu seina asetatuses leidub aga jalatäis maad ja sellel maalapil on inimene-sõdur, inimene-vang psühholoogiliselt vaba. Ränki, inimese füüsilist olemasolu ähvardavaid tõsiasju pole võimalik kummutada, indiviidil on aga võimalik sääraste tõsiasjade suhtes oma hoiakut, atitüüdi, suhtumist valida. Rasketest aegadest kehaliselt ja hingeliselt säilununa väljumine ei olene mitte ainult koorma suuruselt, vaid ka meie individuaalsest kandmisvõimest. Inimene on see, mis ta endast teha suudab.

Kõnesolevad sündmused on kindlasti mõjutanud mu kirjanikupalet. Selleks et inimelu kaardistada, inimestele diagnoose asetada peab kõigepealt õppima nägema, vaatlema, tähelepanekuid tegema. Inimese tõeline pale, ta sügavam olemus jääb tavalises argipäevaelus tihti varjule viisakuse, konventsiooni ja muu sarnase tsivilisatsiooni poolt külgekleebitu taha. Iga tund punkris, vangilaagris või põgenikuteel annab inimestest huvitatule rohkem usutavat materjali kui kümme aastat näiteks ühes ametiasutuses.

Oled seni avaldanud viis raamatut, nendest kolm novellikogu, üks mälestusteos ja üks romaan. Eelistad nähtavasti kirjanduslikku lühivormi?

See on tõsi. Mu viiest teosest on kolm novellikogu ja mu ainsas seni ilmunud romaanis esineb tugev novellielement.

Ühele põhjusele, miks ma lühivormi viljelen, vihjasid sa juba meie jutuajamise alguses. Proosakirjanikule, kes seda ametit peab ainult kõrvalharrastusena, igapäevase leivateenimise kõrvalt, on novellivorm käepärasem kui romaan. Novelli võib valmis kujundada rongis istudes, lühijutustus võib teoks saada juhuslikul jõudepäeval rannakaljulgi pikutades.

See on esitatud küsimuse üks, praktiline külg. Ma pole aga päriselt kindel, kas ma novelliharimisele selja keeraks ka siis, kui ma ühel päeval miljoni võidaks ja end majanduslikult sõltumatuna täielikult ilukirjanduslikule loomingule pühendaks. Sest kunstilise vormi valik on eelkõige ikkagi autori temperamendi ja elutunnetuse küsimus. Kui oleksin jooksja, siis jookseksin sada, kakssada, võibolla ka nelisada meetrit, mitte aga maratoni.

Kui oleksin maaliija, siis harrastaksin portretisti kiireid pintslitõmbeid. Töötan tavaliselt kiiresti mõne tugeva emotsiooni tõukel, aastaid mõne teema kallal juurdlemine, mõne teose jaoks ehitusmaterjali kogumine on mulle võõras.

Mõtlen ja tunnengi piltides. Elu pole minu arvates pikk, peatükist peatükki veniv romaan, vaid novell, rida pidevalt uusi episoodide, mis kerkivad ja kaovad.

Romaan – vähemalt selle stiililiselt lõdvas, liiglihha kasvanud, ülearu ja kõiketeadvalt targutavas variandis – kujutab pahatihti ainult tegelikkuse vägistamist, selle mingisse kunstlikku raami paigutamist. Olen veendunud, et palju ütlemiseks jätkub mõnikord vähestest sõnadest, et vaikusk tihti on sisurikkam lahjast jutuvadast. Novell on poeesiale kui mitte õde

siis vähemalt vennatütar. Ühe või teise kirjandusliigi harrastamine pole valik vaid psühholoogiline paratamatus.

Eksiilkirjandusele on mõnikord ette heidetud selle liigset minevikku fikseeritust, selle n-ö aheldatust pagulussituatsiooni külge. Kas säärane väide on sinu arvates õigustatud?

Oma hiljuti ilmunud uurimuses „Pagulaskirjanduse ajalugu“ väidab Arvo Mägi, et paguluses ilmunud ilukirjanduslikest teostest umbes pooled ammutavad oma aine sõja- ja okupatsiooniaastatest. Väide minevikku fikseeritusest peaks niisiis paika pidama, igal juhul kehtib see pagulaskirjanduse esimese kahe aastakümne kohta. Soolasambaks see kirjandus pole aga muutunud, meie kirjandus on selleski suhtes oma elu- ja arenguvõimelisust tõestanud.

Algaastail mingisuguses järeltraumaatilises kohkumuses viibinud mingisuguses kõik-mis-kunagi-oli-öö-tuli-liiga-vara-keegi-ei-kuule-meid halemeelses nostalgias liikunud, vapustavaid elamusi tihti üsna šablooniliselt kirjeldanud, on pagulaskirjandus aastate jooksul avardanud nii ainekulise suuna kui teemade käsitusviisi poolest. Kirjandus, mis piltlikult väljendudes, koos oma rahvuskehaga kaasa halises ja hambaid kiristas, on vabanemas sellest viljatust, ühtegi tõsiasja muutmatust poosist, ikka rohkem kaasajas elades.

Ilmunud teostes on tõstatatud üldinimlikumaid probleeme, pagulasainestikule on hakatud lähenema asjalikumalt, nii raamatute stiilis kui ka vormis kajastub üha selgem olevikutunnetus.

Sinu poolt esitatud küsimusel on aga veel üks külg, mis kogu selle probleemi teise valgusse seab. Veidi paradoksaalselt asja formuleerides võiks öelda, et meie pagulasautorid on sõdadest-okupatsioonidest kirjutanud liiga palju, kuid ometi liiga vähe. Meie kirjanduspubliku hulgas on tekkinud teatud vastupanu, teatud küllastus mitte selle aine kui niisuguse, vaid nende probleemide pinnapealse, trafaretse käsitlemise suhtes.

Pagulasautorite valduses, nende mälus ja teadvuses on toormaterjal, mida enamik lääne kirjanikke ei oma. Ometi ei ole see ainulaadne materjal ja ajataust võimaldanud meie kirjanikel senini keeletõkkeid trotsiva suurteose loomist. Varsti kolm aastakümnet on meie publik asjatult oodanud säärast lunastavat, umbsõlmi lahti vallandavat, kannatusigi mõtestavat sõna, mida näiteks soomlastele andnud nende Väino Linna.

Et sellise suurteose ilmumine viibib, mis on sinu arvates selle põhjuseks?

Esimeseks ja peamiseks põhjuseks on muidugi asjaolu, et puudub vastav inimene, vastav kvaliteet. Solženitsõni või Linna kaliibriga loojaid ei kasva puu otsas, loodus nähtavasti ei pillu sääraseid ande küllalt heldekäeliselt.

Sedalaadi teose loomist takistavaks asjaoluks on ka – olgugi et mitte otsustavas tähenduses – seigid, nagu pagulasautorite töötingimused, väliste võimaluste puudumine. Vähemalt realistlikult ajalugu käsitlev ilukirjanduslik teos eeldab palju tööd ja uurimist algallikate tutvumise näol jne. Siinseid okupatsiooniaegu käsitavad arhiivid pole kaugeltki täielikud ja ligipääs Kodu-Eesti salalaegastesse on võimatu.

Põhjuste hulgast ei saa ka esile kergitamata jätta seika, mis selles ühenduses kindlasti tähendust omandanud. See on kõnesoleva teema verisus, mõrvu, reetmist ja vennatapmist sisaldava aja suhteline ligilähedus ka teataval määral – jätkumine. Kõige selle kunstiks

transformeerimine, läbi kunstitõe asjaolu, eelarvamusteta sõela kurnamine on raske, peaaegu üliinimlik ülesanne. Sest kirjanduslikuks suurteoseks võib nimetada ainult raamatut, mille lehekülgedel lasub looduse ükskõiksus, halastamatu, kõiki seoseid paljastava tõe majesteetlikkus. Siberi orjalaagrite võikusest kirjandust teha ei tähenda mitte ainult ohvrite loetlemist, vaid ka nende ajede-tõukejõudude luubi alla võtmist, mis võisid taoliste ajalooliste tragöödiate otsesteks või kaudseteks põhjustajateks olla.

Kirjanik ei saa ainult küsida juriidilise süü järele, ta sündmuste kaardistamine peab hõlmama ka nähtuste moraalselt ja metafüüsilist aspekti. Kirjanikul algab iga vennatapp Kainist ja Aabelist. Kunstitõde ei ole punane ega valge, vaid värvitu ja lõhnatu nagu gaas.

Kirjanikke ja nende loomingut tavatsetakse tihti mitmesuguste lööksõnaliste rubriikide alla paigutada. Kogu eelmise sajandi kõneldi – ja kõneldakse jätkuvalt – ühelt poolt puhtast kunstist vastandina ideelisele, oma ajastu probleeme kajastavale kunstile. Kumba neisse leeridesse kuuluvaks loed sa ennast?

Sellele küsimusele on raske vastata, sest mulle tundub, et kogu probleem kahest vastakast esteetilisest printsiibist on vääralt asetatud. Otsese vastuse asemele püüan seepärast paari sõnaga formuleerida kirjaniku funktsiooni laiemas mõttes.

Kirjanik on ikkagi ennekõike vaatleja, elunähtuste registreerija, hääletaja ja kelle ülesandeks teatud vahendite abil mingeid kindlaid ühiskondlikke eesmärke teostada, allub kirjanik ainult kunstitõele ja sellest tulenevatele käskudele.

Kirjaniku missiooniks pole maavärisemiste tekitamine, vaid nende ennustamine ja analüseerimine. Tänapäeva ühiskonnas on kirjanikul ikkagi väga piiratud võimalused ühiskondlikke liikumisi otseselt mõjustada. Oma sõna läbi kaasajas teatud vaimse atmosfääri loomisega võib aga kirjanik teed tasandada ja ämmaemandaks saada teistsugusele homsele. Loominguvabaduse printsiip on seejuures kirjaniku ainsaks kohustavaks esteetiliseks tõekspidamiseks. Looja kujutada ilma sunnita, on endastmõistetavus, mida vaevalt tarvitseb rõhutada. Vabadus on loomingu absoluutselt vajalikuks eelduseks.

Sunni all teoks saanud, partei või mõne muu käskija juhtnööride järele rivistatud kunst on maskeeritud poliitika, üldistusteks ja lööklauseteks degradeeritud sõna. Kunstiteoses ilmutab vabaduse müsteerium, mis pole ühendatav ühegi ühiskondliku süsteemiga. Loominguvabadus kuulub Jumala ja mitte Keisri valdkonda.

Arvustajad on sind mõnikord nimetanud üheks meie pagulaskirjanduse kõige moodsamaks autoriks. Mis õieti – kokkuvõtlikult – iseloomustab kaasaja kirjanduse teoreetilisi otsinguid?

Jaa, see on küsimus, millele vastamine eeldab asjatundlikkust, mida ma endale ei omista. Päälegi on tegemist ühe kirjandusteoreetilise probleemiga, mille erinevaid aspekte on raske valada mõnesse lühikesse lausesse. Niipalju on aga kindel, et Lääne maailmas harrastatakse juba ligemale veerandsada aastat romaani, mida mõnikord kutsutakse uueks prantsuse romaaniks ja mis viimastel aastatel juba asendumas nn uus-uus romaaniga. Uus romaan on väga heterogeenseid vormikatsedusi hõlmav mõiste, mistõttu siinkohal võib vihjata ainult paarile iseloomulikule joonele.

Uue romaani harrastajad ei ole loobunud, nii nagu vahel ekslikult arvatakse, kirjaniku n-ö põhilisest ülesandest öelda tõe inimesest ja maailmast. Realistlik romaan aga, samuti psühholoogiline analüüs sellisena, nagu seda praktiseeritud Balzaci ja tema koolkonna poolt, annab aga ebaõige, konventsionaalse pildi tõelusest. Sedalaadi valetamise ja võltsimise vältimiseks tuleb romaani toas teostada suurpuhastus. Enne kui autor hakkab kirjutama, õppigu ta nägema.

Tahaks jutustada juttu, aga ei tea, mis mu silme ees õieti sünnib, umbes nii näivad kuuluvat sellise kirjandusliigi esindajad. Niisiis: fundamentaalne umbusk meid ümbritseva tegelikkuse suhtes.

Uut romaani iseloomustab samaaegselt ka umbusk igasugu valmis tehtud, lauale serveeritud ideoloogiate suhtes. Ristiusust tühjenenud vaakumis on võrsunud uus humanism, mis ei tunnista mingeid dogmasid, normatiive, lojaalsusele kohustavaid elunõudeid. Lahkumine, vabanemine, muutus, säärased on tihti esinevad paroolid, mis ei kuuluta, nagu mõnikord arvatakse, mitte mingit lõtvat oportunisti, vaid sedasama, mis piiblisalmiski lausunud: ära tee endale maailmast ja inimestest ebajumalakuju, iga lõplikult valmis, olukorraga kohanematu kuju või idee on patt.

Ükski ideoloogia ei tohi meid takistada katsetamast omal nahal, empiirilisel. Ükski lojaalsus mõne idee või kollektiiviga ei tohi meid vabastada kohustusest elada oma elu, jääda truuks oma silmapilgust kohtuvale arusaamisele õigest ja valest. Maailma luuakse uuesti iga päev ja igal hommikul tee asudes, sooritame me oma esimese sammu.

Pole, niisiis, raske mõistatada, et tänapäeva kirjandus on tugevasti inspireeritud teadusest, teaduslikku meetodit matkida püüdes. Niihästi tõeluse kui väärtuste suhtes valitseb suur, asjalik ebakindlus. Kogu kirjanduslik tegevus on kohati muutumas katsetamiseks sõna laboratooriumites, õpetlase atitüüdiga autorid räägivad ilukirjandusest kui uurimisest. Olemasolu ei ole nii soliidne ja kindel kui see näib mehele tänavalt, tervele mõistusele.

Pole ka saladuseks, et meie ajas toimub üldse mingi erinevate kunstiliikide lähivõitlus, piiride purunemine ja üksteisesse sulamine. Traditsiooniline pilt kunstide spektrumist muusikaga kui kõige puhtama kunstiga ühel serval, luulega keskel ja romaaniga teisel serval on lagunemas. Helilooming, mis varem arvati vajavat vähe või üldse mitte kontakti tõelisusega, sisuga, argipäevaga orienteerub suurema konkreetse suunas ja vastupidi: mõnes moodsa prantslase romaanis või Antonioni filmis puudub intriig samahästi kui täielikult. Proosa ja film on loodud samade esteetiliste pretensioonidega kui näiteks mõni Mallarme poem.

Kokkuvõtlikult: kasvav respektitus kunstiliikide klassikaliste piiride suhtes. Kontsertsaalidest kostab rauasae vingumist ja ka romaanid, mis vanasti sisaldasid intriige ja laiahaardelist eepikat, on lakanud jutustamast.

Küsitles: Juhan Kokla

Juhan Kokla (1915–1992) lõpetas Läänemaa Ühisgümnaasiumi 1934. aastal. 1959–1992 Eesti Päevaleht / Estniska Dagbladet peatoimetaja.

1942: „Ma ei sure kõik. Mõttekilde manalasse varisenud kunstnik Ants Laikmaast“

Lääne Sõna, 26.11.1942

Taebla jaama läheduses, raudtee ääres seisab omapäraselt ainulaadne, rookatusena, stiilne ehitis. Talumaja või villa? Tõesti – see arvukate soppidega ja ilmekate arhitektuuriliste võtetega kaunistatud maja kannab endas nii lihtsa talumaja kui ka moodsa villa sugemeid.

See on, see oli vanameister Ants Laikmaa kodu. Tema plaan, tema soovid. Muidugi: kogu see ehitis ilmestab Laikmaad – lihtsas talupojahinges surematud kunstiõied, ilumeel. Kuid teisepoolt: maja sisemus, kitsad trepid, tillukesed aknad, lugematud sakid ja urkad – see kõik reedab kunstnikku, kõneleb selget keelt, et Ants Laikmaa polnud praktiline majandusnimene, vaid taidur, suur esteet, kes otsis elust vaid surematuid kunstiväärtusi.

Ants Laikmaa otsis ilu, otsis pärleid. Ta otsis ja igatses igavest noorust ja nooreks jäämist; ta vanadus oli õhkamine kadunud elujõu järele. Seegipärast oli ta mees kuni surmatunnini, täis nooruslõõska ja elutuld. Kes meist, läänlasist, polnud teda näinud – kas sõitmas valge hobusega kaheherratise kaarikul, kõndimas tänaval, liikumas kohvikus: ikka rind ees, hall pea püsti! Ja alati ümbritsetud noorusest – sinisilmadest ja kuldjuustest.

Ja lõpuks – Ants Laikmaa läks hauda krüsanteemiga rinnas. Pärast seda, kui ta oli tundnud, et surmaingel nõuab ta närbuvat keha – siis hüüdnud ta nooruslikult ääretu igatsusega: „Kui ilus oleks elada, aga mina pean surema.“ Tõesti – maailmas pole vist suuremat traagikat kui noor hing keset surevat mateeriat. Ent vanameister jäi siiski vapraks. Kui valud halvatud küljes muutunud õige suureks, palunud surev kunstnik: „Mu Jumal päästa mind valudest.“ Ja teenijale ning noormehele naabrusest, kes valgustanud tuba karbiitlambiga, sõnanud hellalt – tasa, tasa ... „See oli Ants Laikmaa surm. Maestro surm võõraste keskel ...“

Jah – Laikmaa füüsiline olemus pidi alla vanduma surmaseadustele – ent tema kunstnikuhing on suurem ja tugevam kui surmasümbol, kalmuküngas.

Vaatleme veel ringi kunstniku kodus, kodutalus. See on kivine pesa, lahja põld, kadakane karjamaa. Kogu seda ümbruskonda iseloomustab see kõikidest hüljatud puu. Ent kadunud kunstnik tõstis põlatud okaspõõsa au sisse, ehtis sellega oma kodu. Sellest annavad tunnistust kolm sihvakat kadakat ateljeetoa akna all ja kadakatest allee, mis viib ta kalmukünkani.

Ja haua kohal põline, kähar tamm. Tamm ja kadakad! Tabavalt ütles keegi ta kalmukünkale, et tamm sümboliseerib ta elu, et ta oli „üksik puu tormis“. Ja kadakas, kadakane karjamaa, andis kunstile „erilise ilme“.

Ja tammealune saab kindlasti kohaks, kuhu tulevad kunstijüngrid kõikidest kodumaa nurkadest ammutama seda vaimu, mis andis Ants Laikmaale sitkust ja sätendavat jõudu oma ideaalide teostamisel. Non omnis moriar – ma ei sure kõik [täpsem vaste: „Ma ei sure täielikult“]. Nii ütles keegi oma lahkumissõnades, kinnitades need nagu epitaafiks vanameistri kalmukünkale.

Tõesti – see oli suur inimene, kes läks hauda krüsanteemiga. Ta ei surnud kõik. Kes aga soovib tundma õppida lahkunud Eesti kunsti suurmeest – see mingi tema kodupaika, mingi tema

hauakünkale, tamme alla, mingi kadakate keskele. Seal kõneleb Ants Laikmaa, meie kunsti Kalev.

I.J.

1949: „Saaremaalt Leningradi. Tööpataljonlase päevik 1944-1945“

Lk 68-72

Isegi sel aastal tulid jõulud. Viimase silmapilguni polnud saabuvaist pühadest midagi kuulda; isegi jõulupühade reaktsioonilisest olemusest ei võetud poliittunnis vaevaks jutustada. Näis, et neist ristirahva pühadest minnakse lihtsalt vaikides mööda. Kuid üheteistkümnendal tunnil, kahekümne neljanda detsembri hommikul, tuli see, mida enam ei oodatudki: rooduvanema korraldused jõuluõhtuks! Muidugi ei kõneldud seejuures jõuludest või Kristuse sündimisest. Lihtsalt praasnik tulevat, voot. Juuksed nudiks, valge riideriba pluusikaelusesse, värsked kuuseoksad külje alla, paar meest saadeti kirve ja seersandiga linnaservalt metsast kuuske tooma, millele kõrgemalt poolt ei antud ei nime ega omistatud otstarvet.

Et jõulutunne on midagi häirimatut, välistest asjaoludest sõltumatut, seda kogesime paljaspäiste poolvangidena sel unustamatul jõuluõhtul. Jõuluõhtul, kus võib-olla erilise teravusega selgus ja ilmnes piirjoon samasse ruumi kogunenud kahe teineteisele põhiliselt ja alustaladeni võõra maailma vahel. Seda tunnet nagu ei sobinud häirida lasta ei tavalise suurusega hirsipudrukulbitäiest, meeskonnaruumi välisukse kõrvale nurka paigutatud tühjast ja pimedast jõulukuusest ega kuuse ümber lärmitsevatest nõukogude inimestest. Otse vastupidi: nagu puhtamaks ja haaravamaks kujunes see jõuluelamus, mis vaatamata pimedusele, tühjale kõhule ja purjus roodukomandöri irvitusele ikkagi meieni oli jõudnud ja meisse asunud. See polnud üleearune mornitsemine või minevikumälestisist härdaks muutumine, see oli sületäis valgust, soojust, elujulgust. See oli lohutussõnum kahe tuhande aastaselt kultuuripärandilt, mis näinud lugematuid türanne, lõpmatut ülekohut ja vägivalda, kuid mille salasosin on inimestele andnud imejõudu nende teekonnal läbi aegade: ärge kartke!

Ei, ainult muigama paneb terve see parteiinstruktsioonide kohaselt jõulumõtet labastada püüdjate jõuk roodukingepast keskpõrandal kaaberdava shtarshinaani, kelle üritused mõtteisse vajunult istuvate või omavahel tasakesi vestlevate eestlaste keskpõrandale tirimiseks ja numbritega esinemiseks pole andnud tulemusi. See meie tõrkuv vastumeel ei saanud keskpõrandale ja jõulukuuse ümber üksi jäetud venelastele märkamatuks jääda; nad on tihti ülitundlikud aimama ja aru saama, kust tuuled puhuvad. Eks sellepärast vist alustanudki pisut solvunud roodukomandör lava äärel seistes ja seersandist-tõlki vennalikult pluusihõlmast hoides lepitavat jõulujutlust:

„Tavaarishtshi!“

Paus.

„Perevedii!“ See oli öeldud tõlgile.

„Seltsimehed,“ tuli kohmetanud seersandi suust.

„Tavaarishtshi!“ kõlas tuikuva komandöri suust uuesti ja vägevasti. „Kui meie, vene inimesed, vaenlast peksame, siis meie, vene inimesed, ka peksame“.

Tõlkimispaus.

„Tavaarishtsi! Kui meil aga on praasnik, siis on meil praasnik. Täna õhtul on meil praasnik, tavaarishtsi, sellepärast meie tantsime, tavaarishtsi! See on kõik, seltsimehed! Kas saite aru, seltsimehed? Muusikat, davai tantsuujem!“

Seersandi eestikeelsed sõnad uppusid venekeelsetesse kiiduavaldustesse. Kingsepp tiriti lõõtsmoorikuga lavale, laulu- ja tantsuhimulised tormasid rüsinall pillimehe kannul, roodukomandör juba seisis ja ootas koorijuhtimiseks tõstetud kätega. Number tuli numbri järele, kaeblikke rahvaviise, eestlaulja ja refrääniga võitluslaule, meie juba tuttavaid ja ammukuuldud, uusi ja võhivõõraid – pausideta, hoogsalt, vaimustusega. Kui juhtuski, et kooril tuli sõnadest puudus või pillimees jäi võõrale loole õige tooni otsimiseks kauaks pilli proovima, tormas lauluhoog, ainult ühe või paari solisti kantuna, teiste sõnadeta kaasasüüsemise ja käte laulurütmis kokkulöömise toetusel edasi, kuni lugu sai uuesti kõigile tuttavaks, koor uuesti leidis hetkeks kaotatud laulujärje, kingsepp õiget tuuri tabades võis lõõtsa mehiselt sirgu vedada ja meeskonnaruumi täitis taas särasilmsete venelaste kõrvulukustav, pikaltvenitatud ülatoonides ulatuvalt kaeblik laul. Laulule järgnes tants – soolotants, paaristants, tantsiv karusell – viisita, muusikata, ainult naiste kilkamiste ning meeste hõikamiste – jalatrampimiste saatel ja rütmis. Mingist seletamatust, meie arusaamatust inspiratsioonist haaratuile, lava jäi peagi kitsaks, põrand sai tormavaist, õhkukargavaist, valjustihüüatavaist ja otsekui müstilisest siserõõmust nakatatud olendeist täis, kes nagu polnudki pärit sellelt planeedilt.

Keegi nariveerel istujaist oli nagu poolkogemata endamisi ümisenud tuttavat jõuluviisi. Sellest arglikust helist paisus unustamatu jõululaul, ilusam ja haaravam kui kunagi olen kuulnud:

„Püha õõ, õnnistud õõ ...“

Algul vaikselt, nagu ebakindlalt ja lubaküsilvalt, siis aga kord-korralt paisudes ja kõlavamaks muutudes. „Kristus on sündinud teil!“ mürises juba paarisaja enesekindluse leidnud mehe ühislauluna, mis pimedale kuusele tõi nähtamatu küünlasära ning pani viisnurga alla painutatud meeste kõrvus helisema kodukiriku kellad, sisendades neisse jõuluõhtu julget rahu. Ja kes teab, ehk meenutas paljaspäiste eesti meeste ootamatu jõululaul nagu kohkunult keskpõrandale jäänud pillerkaaritajatelegi kauge lapsepõlve ammuununenud jõulumeeleolu?

Kas ei kõnele sellest Stepani imelikult pingutatud ilme? Kogu õhtu olen seda umbes 45-aastast kiilaspäist pataljoni juuksurit teravalt silmitsenud. Teistest omamaalasist erinevalt on ta jõuluõhtul üksinda käsipõsakil istunud pimedas narinurgas. Laulu lõppedes tõuseb ta ja hiilib välisukse poole.

Lähene talle järele. Ta seisab liikumatult õuel minu lähenedes ta nagu ehmub, äiates kuuekätsega vargsi üle näo.

„Ilus õhtu,“ lausun mittemidagi märganud teeseldes. Ma ei eksinud: Stepani silmis läikis pisar. Pisar järgnes pisarale, endisi aegu näinud venelane nuttis paljukannatanud inimese jõulunuttu.

Sel sõnatul viisil sõpradeks saanuna vaatlesime tükk aega jõuluõist tähistaevast. Alt linnast kostis summutatud pillihääli. Kui kahekesi toa poole astusime haaras Stepan mu kuuehõlmast

ja palus tagaaetud metslooma hirmunud silmadega mulle otsa vaadates, et ma sellest kellelegi ei kõneleks.

1958: Novellikogu „Aruanne“

Vuoksi ääres

Lk 22-23

Sõda, mis iga päev uusi ohvreid nõudis, polnud vastase hirmulugu, vaid verine tõsiasi ...

Soome peab võitlema lõpuni; nii oli peaminister oma kõnes lausunud, Piile ise oli ajalehest lugenud. Ja mõelnud, et mitte ainult Soome, vaid ka Eesti peab võitlema viimse meheni ...

Piile muigas. Sirutas jäsemeid, püüdis vilejoru alustades pitsitavast tundest vabaneda. Asjatult. Täna nagu eile ja üleele jätkus Piile maadlemine iseendaga, lõputu kahekõne reamehe ja Piile vahel – üks uljas ning kartmatu, teine kõhklev, mõtlik, hoiatav.

Minna või mitte minna?

Minna: näha Paldiskit ... tunda jalgade all kodumaa mulda ... rahva hõiked ja tervitused. Aga: vaenlane Narva taga ... Tartu langemas ... ohustada end sõja üheteistkümnendal tunnil ... surra koos vaenlasega võitluses vaenlasega.

Mitte minna: eemalduda üksusest ... Juudana ... üksusest, kus muust ei räägita kui kohustusest, võitlusest, minemisest ... Aga: see on ju tema ise, Piile, kellest juttu oli ... inimene temas sooviga elada, omada tulevikku ...

Minna või mitte?

Minna või mitte?

Vahipostil, korsus tukkudes, suppi süües – kõikjal kiusas Piilet sama küsimustepaar, teelahk, millest Piile pidi juba homme mööda marssima. Minna ... mitte minna ... sotamies Piile! Kaevik Tartu all või tuba Stockholmis? Surm Ropka luhal või pulm Skandinaavias? Au Maarjamaal või häbi Pariisis, Londonis, peene maiguga sigarett suus? Kodumaa ootab sind, Piile! Oled sa hull peast, noormees, hull oled või?

Piile kõikus, kahtles ja katkus juukseid.

Oli tunde, kus Piile täitus küpsest veendumusest – ainult selleks, et hetk hiljem uuesti viljatusse mõtteringi takerduda. Minna või mitte minna?

Rämps

Lk 43

Tulid sõda ja okupatsioonid, ajad, mis matsid vaikse idüllu tuhasse ja terasesse.

Seal, kus eile oli istunud tuletõrjepealik oma topsivendadega, tõstis nüüd võõras, kullidega komandant klaasi. Kaitseliidu staabist, kus siiani mängu-sõdurid pille olid puhunud, sai

ähvardav maja võõra vahimehega väraval. Linna tasakesi veerenud oleskellu oli äkki ja ootamatult sekkunud vägivald, mis millestki ei küsinud, kurjus, mille olemasolu varem nagu arvatagi ei osatud. /---/

Lk 43-45

Preili Senni Sulg oli 30 aastat vana, kui majas Metsa tänaval kõlas revolvrilise pauku, mis surmas linna tuntuima avaliku naise. Käsi, mis tuleriista hoidis, kuulus solvatud võõrale sõdurile, kes niiviisi uskus päästvat oma armee- ja meheau: magasin viimse kuulini tühjaks.

Loo üksikasjad jäid, teadagi, avalikkusele selgitamata, juhtum summutati suurima agarusega. Kõik aga vihjas sellele, et Senni oli langenud võitluses oma keha puutumatuse eest – keha, mis oli müüa, mitte aga kõigile. Õmblejakäärid olnud naise viimseks väiteks.

Senni viimne teekond kujunes ilusamaks ja suurejoonelisemaks kui ta kunagi võinuks arvata.

Igasugust rahvast oli koos, Konnakülalt ja Kastininalt. Matuseliste hulgas leidis küll neid, kes olid lahkunud kord hurjutanud ja pilganud, küll neid, kes maksu eest ta keha ostnud. Päevitunud nädudega ja kohmaka olemisega voorimehed, jalgpallimeeskond terves koosseisus, tumedates ülikondades mehed ja naised, kelle ilmeis nõökamine ja hukkamõist oli asendunud pühaliku tõsidusega. Paasi Loodi noor täkk puristas pidurakmeis, treial Vihalemma valmistatud puusärk platvormvankril säras nagu ehtekarbi pargade ja lindikeste haljas koormas.

Valter, joomise pärast ülikooli pooleli jätanud poolpastor, jutlustas, kadunu sõprade tungival soovil. Puusepa pojast Naatsaretis, kes ei mõistnud kohut, vaid armastas ja käskis armastada. Galilea mehest, kes peksis templi puhtaks variseridest ja silmakirjateenreist. Noorest juudist, kes ristipuul rippudes rõõvlile teed paradiisi näitas.

„Siin hingab rahus, mullases majas,“ laulsid matuselised, algul kartlikult kobades, lõpuks julgelt ja veendumusega, „kuni sa ükskord rõõmule tõused ...“

Heldur

Lk 62-63

Vahepeal on möödunud üle tosina aasta. Mõtteis Karjala kannasele luusima minnes seisab mu ees toonase sõjakaaslase habras kuju: Kuokkala tümal õuel täispööret sooritamas, Jalkala mändide all võitluses kujuteldava vaenlasega, viimse lahingu lagunevatel vallidel Tartu all – kõikjal, kus näen meie üksust ja selle jalajälgi.

Ning mida rohkem ma noile kaugetele minevikupäevadele mõtlen, seda enam hakkab veendumine oma leius: et Helduris, selles imestavate silmadega noorukis, peituski üheksanda kompanii hing. Et too nõtkes tütarlapsesammuga mütomaan oligi meie Tartu alla jäänud üksuse sümbol.

Sest üks unistus lehvivate lippudega võiduparaadistki asunud nõrgas ja küündimatus kehas.

Suurpoliitiliste jõuvahekordade kainel malelual tundus meie rügemendi heitlus niisama liigutavalt eluvõõrana kui põõsast põõsasse tormav Heldur.

Ja eks meiegi üksus võitnud oma ihaldatavamad võidud ja vallutanud kõige tähtsamad tugipunktid ainult soovides, kujutlusis, tõsiasju mitte arvestaval ei kellegi maal.

Alfredi ema
Lk 90-91

Muidugi, ega armastust saa mõõta, ematunne pole nael saia, et võta ja viska kaalule.

Kuid siiski.

Esiteks: proua Toots oli lesk juba aastaid – härra Tootsi olemasolu ei mäletatudki.

Teiseks polnud aiasaaduste ja piima hinnad kõrged linnas, kus igal kolmandal kurgimaa või lehm laudas.

Aga gümnaasiumi Alfred pandi, mis polnud pisiagi agulis, kus pottsepa proua naabritele põlastavalt nina krimpsutas. Viis aastat kõndis noormees läbi aguli, metallnurkadega portfelli näpu otsas, triigitud pluus seljas ja vormimüts peas. Viis pikka aastat möödus noorhärja Toots voorimeeste, lehmanaiste ja kalurite aknaist, ümbruskonnale sõnatult ninale kirjutades, et küll saab – saab küll, kui ema tahab, kui vaid ema tahab. Haridust, saia suurel vahetunnil, ristlipsu ja sevjott-ülikonna, ehtsast Kärkla kalevist. /---/

Lk 94-95

Meeskodanikud sünniaastaga 1922 ja varem said mobilisatsioonikäsu, mille ühel nurgal kuulutati kadu okupantidele, teisel proletaarlasi ühinema kutsuti.

Alfred Toots, sündmuste ootamatust arengust kohkunud arstiteadlane, käsutati sadamasse ja laeva, millest lõpuks jäi paistma ainult suits.

See, mis nüüd järgneb, on lugu leinast: ema muretsemisest poja pärast, kes võib-olla elas, võib-olla oli surnud, lamas ehk haavatuna stepis, raisakull pea kohal.

Ainsa ööga sai maailm uue suuna, kogumise, hoolitsemise ja ehitamise asendudes looga aiast, mis kasvas umbrohtu, lehmast, kelle piim muutus lahjaks, elust, mis kadus peenardelt, puudelt ja tubadest.

Vaevalt aastaga muutusid ema juuksed halliks – silmnähtavalt naagu lumesajus vajutati naise õlule vanaduse ja lõpu kroon.

Silmad, kunagi nii soojad, minetasid lühikese ajaga endise läike, muutudes jahedaks ja tõrjuvaks. Nagu roos pärast hallaööd, suri huultelt hellus – huulilt, mis kord olid süssutanud, hellitussõnu lausunud, muretsevalt küsinud ja pärinud.

Töökast ja alandlikust naisest sai inimeste silma all erak, kes karjatas oma lehma, vastas küsimustele, ei pärinud aga ise, aitas teele komistanud naabrit, seltsimata aga ise – süngust õhkuv leinaja, kes lõpuks ühelegi inimesele ligi ei andnud. /---/

Lk 100-101

Hardalt nagu adventiküünal süttis ema südames lootus. Tuhandete lootusetusest, sadade tuhandete meelegeitist, päeval, mil marssal Paulus tulistas valgeid rakette, läitis sigari sigari

järel ja tulistas alistumise kahvatut märgutuld. Päeval, kui linna ja agulit läbis aimus, millest lõpuks sai paaniline, kõike maha jätma sundiv hirm, sel mälestusrikkal päeval sündis ühe ema südames lootus.

Ta tuleb tagasi, Alfred, mu poeg – lootuse peenike õlekõrs, mille külge naine tollest talvenädalast alates klammerdus uppuja innuga. Kuskil kaugel taplesid kaks hiiglast, ühe sõjavankrit vedas temagi poeg, kes talt rööviti millalgi juulis; niisiis tuli oodata neid, kelle valduses oli Alfred ... /---/

Lk 101-102

Õnn ja õnnetus, hea ja paha, kurbus ja rõõm – kõik need inimeste leiutatud mõisted näisid täna oma kehtivuse kaotanud olevat. Okupandi naasmine oli halvim, mis võis juhtuda, seisis kirjutatud suurte, hirmunud tähtedega linna näol, kardinate taga, mahajäetud kodude pärani künniseil, kust kogu eelmise nädala oli põgenetud jala ja rattail, salkades ja üksi. /---/

Lk 103

Mõni kuu hiljem ilmus oodatu ise. Juusteta punasõdur, kaela seotud käega sõjamees võõras kuues, mis ulatus peaaegu maani. Tuli ja koputas koduuksele, kust oli lahkunud millalgi juulis – areldi, nagu kartuses vahepealsete aastate pärast. /---/

Lk 103-104

Üksinda nagu saatuse kroonitud, kandis ema oma vastset rõõmu linnas, kuhu koos võõra armeega oli tunginud tume ja ähvardav pilv homsest, millest oodati ainult uusi muresid ja uusi katsumusi. Rätsepa peremeheta siga kisendas sulus, juba mitmendat päeva tühja molli ees. Treiali lehm ammus, hoolitsejata jäänud lehm pundunud udaraga. Üle tee vastasmajas liikusid tumedasse riietatud naised, pisarais poegade pärast, kes lamasid kummuli rohul, astusid lööduina vangiteed või söötsid otsustavalt paati, kõike kaalule asetades. Ning kuskil, sündmuste verisel ääremaal, nuttis emata jäänud laps, pühkis silmi, taipas oma üksindust ja puhkes uuesti nutma, valusat nuttu hommikul, mille hingus oli jahe ja tõrjuv.

Trotsija

Lk 136

Kesktaevasse jõudnud päike oli hajutanud hommikuudu, kui punasõdur Merend korra sügavalt hinge tõmbas, rinnast koriseva häälistsuse kuuldavale tõi ning samblasse vajus.

Sammu paar eemal, kännu taga, lebas vastane, kellest elu oli lahkunud umbes samal tunnil; mehe pingul, katkenud kaelast nõrgus tumedat verd, mille kärbsed olid juba leidnud.

Euroopa

Lk 146

Laagris viibis umbes sadakond meest, tosinast rahvusest. Koguni türklane ei puudunud. Hairullah Samlihan, tulesäde, kes võis plahvatada äkki ja näiliselt põhjusega – häda sellele, kes

julges kahelda sultaniriigi õiguses Dardanellidele. Kogu Euroopa oli esindatud metsabarakis, keelte ja meelte kirju Paabel Dalarna mändide all. /---/

Lk 151-152

Piiritülid, põlisvaen ja sajandite ülekohus puhuti lõkkele barakis, kus iga üksik esindas oma kannatanud, vääralt mõistetud ja ilmeksimatut rahvuskeha. Kurat lendas üheksas keeles, traktaadid, jumalad ja Rooma paavst mobiliseeriti väidetele toeks, olgugi et ei tasunud vaeva vastasega üldse vaielda: vastane oli puupea ega teadnud ilmaelust mõhkugi.

Kõigil oli õigus, igaüks oli tõe eest võideldes oma elu ja noorust raisanud. Keda rünnatud seljatagant, kes langenud rahvusliku komploti ohvriks, kelle jätnud sõbrad või Inglise peaminister maha – üksteise võidu lakkusid ekssõdurid oma haavu, mis kipitasid ja heastamist nõudsid. Eestlasele meenusid härjavagunid juunis, poolakas kisendas Varssavi veresaunast hääle kähedaks, juudi suunurgad tõmblesid valgele raamatule mõeldes võimetus sajanditevalus – jah, isegi löödud ja häbimärgistatud sakslane sekkus. Kogu barakk pidi teada saama, et Versaille's sõlmitud leping oli ebaõiglane, et väitel saksa rahva napist eluruumist olevat reaalne alus, et ... Sakslase lause jäi pooleli, kaitsekõne katkes sõna pealt, peakatteta ja hallis laagrikuues tormas löödud preislane Euroopast välja, poolakas rusikat viibutades kannul, austerlane jalgadega laual, tšehhil saabas äigamiseks peos – kolmas maailmasõda, mis näis paratamatu, jäi tänagu aga tulemata, nagu ime läbi.

„Ruhe, meine Herren, bitte, Ruhe!“

See oli Terentjevi hää!; tänagi, nagu mitmel varasemal korral sekkus sõnelusse Terentjevi kõmisev, kirglikult kuuletumist nõudev bassihää!

„Kuradi koerad ja kutsikad!“ müristas alumiselt narilt end püsti ajanud vanapoolne mees, kogu aja kannatlikult vaikinud, enam mitte suutes.

„Koerte kaklemine, mitte midagi muud kui infantiilsete sülekoerte haukumine on teie rumal diskussioon! Ja selliste ehitada on homme Euroopa!“

Need olid rasked sõnad koguduses, kus viibis tosin rahvusi ja türklane, keevavereline Hairullah Samlihang ei puudunud.

Mingipärast mõjusid aga Terentjevi sõnad meeste rahustavalt, imelikult kainestavalt. /---/

Lk 154-155

Täna elunevad Ingelsi metsalaagris mehed Norrlandist, Dalarnast, Soomest ja vahel mujaltki ja saevad puid, passid taskus.

Teenitud raha ei tule intendandi kätte hoiule anda, linna pääseb eriloata, vabadus on vana nagu igavik.

Euroopa on vahepeal kaksteist aastat varemeid koristanud, pommikraatreist on kerkinud WC ja külmutuskapiga õnneasemed, krutsifiksid on sõjast tabatud altareil uuesti läikima löödud.

Kirju seltskond Dalarna mändide all on uuesti tuultesse paisatud - kes koju, kes võõrsile, kes koju ja võõrsile.

Schade vilksatas kord rahvamurrus Kungsgatanil, Dimitrovist on saanud mehhaanik, nii priskeks läinud, et ei tunne äragi. Rolf on õnnelikus abielus, pärismaalasest äi tal põhjatu rikas ja puruhaige.

Samlihan ehk väristab jälle Türgi maad, šveitslasel mägihotell koertega.

Kummal pool piiri laplane oma põdrakarja valvab?

Kas lätlane on saavutanud hingerahu, on süütult kannatanu Nirvaanasse jõudnud?

Kuidas tolle vanamooriga õieti oli, Luhaäär? Üle paadiserva nihutatud eided – kuidas neist õieti vabanetakse? Maja Kanadasse, kreissaag keset metsa undama, nii et tublidus üle viie mandri kostab?

Kus on tuuled, mis puhusid eile? Kas Joffe on jõudnud koju, apelsinide juurde Õlimäel?

Mis sai vihast Dalarnas: soomlase vihast, poolaka vihast, Euroopa vihast?

Umbusk 1945 – elab see ikka veel ja mürgistab nende plaane, kes sõja esimese mürsu langedes õndsa naeratusena käe luti järele sirutasid?

Haavad austerlase kehas – osutusid need tõepoolest mõttetuiks?

Euroopa valu ja kannatused – oli see kõik asjatu, kandmata vilja, käivitamata ühtegi turbiini?

Kus viibib Terentjev täna? Vanglas? Hullumajas?

Või on temalgi kolmetoaline korter, palkon vastu lõunat ja kindlustus tule rahe ja murdvarguste vastu?

Vanahärra

Lk 164-166

Kolmandat korda õhtu jooksul on sama isik su tähelepanu köitnud.

Ning pidulisi unustades leiad enda äkki uuesti tolles minevikusadamas, tosina aasta eest. Kaugel maha jäänud rannas, kuhu kihutati vahutavatel hobustel, rappuvatel veokitel, jala ja ratastel, kompsudega või ilma.

Paat kaiveerel on just väljumas – paat, mille keskosas istub väike, suurrätti mähitud tütarlaps, küsiv nõutus silmis.

Ärritusest kaame mees, kes sind sõidukist eemale tõrjuda püüab, on tüdruku isa.

„Täis, ei saa!“

„Laske lahti, kas kuulete!“

Mees poldiga on lausa metsaline!

Kuid – ainult sind, soovimatut lisalasti tõrjudes.

Tütre poole pöördudes on mehest saanud hoolitsev isa: lapse pearätti kohendades, ta põlvedele vaipa laotades.

„Ei saa, kuulge ometi, ei saa!“

Ei armu ega halastust, olgugi et paadis sinu arvates ruumi peaks võimalduma.

Aga pööra ainult objektiiv, liiguta kaamerat – vanamehest, kes äsja su sõrmi poldiga materdas, hoovab nüüd õrnust ja soojust ...

Paat viimaks siiski oli ülearu täis ...

Tüdruk pearätis oli ehk mehe ainus ...

Armasta oma ligimest kui iseennast!

Armasta oma tütart ja kohta põgenikepaadis!

Kumma käsu järgi pidi toimima advokaat Lurich?

Jüri?

Eesti auks, tuleviku pandiks!

Hädas ja rõõmus, naine.

Kummale käsule pidanuks järgnema Jüri? /---/

Lõpuvalss.

Tervist! Grokiklaasi suule kummutades neelad viimse punkti süüdistusaktist, mille alles äsja olid esitanud hõbedase peaga vanahärrale.

Garderoobis ulatad käe Jürile – head õhtut! Jürile ja ta naisele – sõjakaaslasele ja ta valikule. /- --/

Hommiku poole ööd läbi linna kodu poole tüürides tunned end viibivat maailmas, mis on endine, aga ei ole ka. Midagi su elupildis on nihkunud paigast, muutunud; nurk, mis eile oli sirge, on kõver, eile ühtlaselt langenud valgus on tuhmunud millekski vahepealseks, ebamääraseks. Käsud, keelud ja tõekspidamised, mis eile su maailmas tagasid korra ja selguse, on mõne tunniga minetanud oma mõjuvõimu – sõnadeks, surnud vormeleiks taandudes, mis elust tuhkagi ei tea.

Elust: mehest muukrauga, kes just praegu käe kassakappi sirutas. Siniseiks pekstud pereisast, kellele esitatud viimne ultimaatum: tunnista, ja sa elad, reeda oma sõbrad ja su naine ja laps säästetakse.

Kes on üllad, kus elab armastus – kas sangarid ongi sangarid? /---/

Kas selline ongi täiskasvanuks saamine, arutled endamisi, toaust avades.

Kas niiviisi toimubki vanaks ja mõistlikuks saamine? Nõnda ikka vähem, kustutada järk-järgult tingimusi lepingust, mis kord väga ammu sõlmiti enesega, eluga, maailmaga.

Hääled pimedusest

Lk 179

Kohtasin kaaspõgenikke: masinate taga, laekraanade all, toruvirnadega kuhjatud rööbastel vahel.

Nägin kodumullast väljarebitud puid. Talupoegi põlluta, kalureid mereta, majorit mõõgata – rollita jäänud inimesi elulaval. Kohtasin pereisasid perekonnata, kihlatuid mõrsjata, lõhkirebitud pooli tervikuist.

Nägin inimesi kodumaata ja küsisin eneselt, kes neist olin mina.

Kas saab minust leinaja minevikuaknal? Küsisin. Soolasammas, kellest elu üle uhtub?

Või on minu peegelpildiks elupõletaja trotsiv kuju? Uljas ekssõdur, kellele kõik on kama.

Või tuleb minust sipelgas? Visa siblija, kes ehitab uue ja uhkema maja?

Kus on minu nägu ja saatus? Küsisin.

Kõik mu ümber olid teel kuhugi. Torusid lõigati, puuriti ja saadeti edasi. Vabrik liikus. Elu liikus. Svenssonist sai kümnik, kümnikust insener – edasijõudnu rahulolev naeratus, sihile saabunu võidurõõm. Elu läheb edasi, sosistati mulle. Rattad veerevad, Kuusik. Maailm su ees on uuesti lahti, Kuusik. Edasijõudmise põnev mänguväli, edu suur kaardipõrgu. Ants Kuusik, õnnekaardid ootavad sind!

Rattad veeresid, kutsudes mind kaasa.

Mustad käed

Lk 197-198

Olin vist kuusteist, kui nägin esmakordselt seda naist: pruunid, pisut kõhaldunud juuksed, sama värvi silmad, minust ehk mõne aasta võrra eakam. Ruuget, vööga kinni pitsitatud mantlit ja läikivast kummist botikuid kandes meenutas ta suurt nukku. Ta seisis jaama ooteruumis, ketiga seinale kinnitatud veekruusi kõrval, kedagi nagu oodates. Seisis, käed taskus, ja naeratas kuidagi leebelt, kuidagi –

Muidugi mitte minule! Kuidas võis selline võrratu olend naeratada mulle, tühipaljale koolipoisile? Mõte sellest oli rumal, võimatu. Tüdruk, ilus kui moon, ei õitsenud mulle, teadmine sellest pani raskelt ohkama.

Otsin „Ajude Gümnaastika“ ja taganesin, loobujapilk tüdrukul, jaamahoonest välja.

Nädala pärast olin uuesti platsis, ajakirja ilmumise päeval. Oodatus trükise sabas ja lootuses näha uuesti naist, kelle külvatud sädemest oli vahepeal saanud leek.

Ta oligi seal, ruuges kevadmantlis, aknast sirutuv valgusvihk juustes. Nädala võrra ahvatlevam, seitse päeva võluvam. Aga kaugel ja kättesaamatu. Vanal kohal ja – naeratas. Kuidagi leebelt, kuidagi – Nagu kedagi oodates.

Sel päeval jätsin seljataha oma nooruse. Jalad tõmbusid imelikult nõdraks, põlvedes surises, süda ei tuksunud, vaid raius, veri kohises. Müüjannagi, kes ajakirja ulatades mind uurivalt vaatas, oli vist taibanud. Tunnused olid klassikalised. Mu ellu oli astunud Naine. Lapsepõlv oli möödas, seelik kutsus.

„Aga kas vastab tõele, et Tomusk ütles, et ta oma emakeelt enam ei oskagi ...“

See on tõsi jah, vähemalt teataval määral. Ta on seda öelnud mitmele ja rohkem kui ühel korral – talle omase lõõpiva irooniaga. Ta on rohkemgi öelnud, õigeusklike isamaalaste šokeerimine näib talle ülimat naudingut valmistavat.

Kuid üks Tomuskki olnud kord nõndanimetatud musternooruk – me kõik olime seda kord väga ammu. Õppisime sõlmi keerama, ainsa tikuga tuld tegema, vandusime lippude all põlvitades isamaale truudust; kinnitades ausõnaga ja need teised sõnad kuni veretilgani. Vahel sõitis mõni minister linna ja kõneles, eriti pärast Münchenit. Vaenlase jalg meie kodupinda rüvetama ei pääse, kinnitas linna saabunud pealik ja kutsus Tasujat ja Lembitut tunnistajaks. Tomuski kord oli hüpata, üks meeter ja 45 cm oli peal, kui algas sõda – üle linna vuhisenud lennukite võõras päritolu nähtus selgesti. Valmis! Hüüdsid koolipoisid. Isamaa auks alati valmis, hüüdis Tomusk ja ühines rüseleva jõuguga relvakuuri taga.

Tulekäsku aga ei tulnud.

Õpilased käsutati aulasse, ajad on rasked, lausus direktor, pliiatsi tõmbi otsaga vastu kõnepulti koputades. Minge ilusasti oma klassidesse ja olge mõistlikud, öeldi Tomuskile. Ning isamaa käed käsutati püsti, riigivärvad lükati valla – voodisse saadetuna kuulis nooruk, kuidas vaenlane maale veeres. Linnapea surus võõra ülemuse kätt ja kolonel viis aupaklikult käe mütsi juurde ja Tomusk vaatas ja imestas.

„Tähelepanu, tähelepanu!“ kuulis Tomusk mõnitavat häält oma sisemuses. Siin rindeteade 21. nov. 1939. Mees pitsikuuri ees on vaenlane, keda ei tohi tulistada. Härra, kellega võõras ohvitser parajasti jutleb, on vabariigi kuldsuu, minister, kes lossivaremeis tõrvikute helgis kõneldes lubas sõja vaenlase territooriumile viia. /---/

Püüdke nüüd, härra disponent Ekengren, kujutella Tomuskit sellel ajalootunnil tema nooruse ja naiivsusega, oma vaprate lugudega toidetud hingega. Vaenlane, kes seisis linnatänavail, kujutas vaenlast, loodusjõudu, mis äkki oli seal, pidigi olema – sest lainedki uhtuvad üle kallaste, kui eemaldatakse paisud. Kes aga oli öelnud, et säilitage kord ja olge mõistlikud? Kes lõppude lõpuks oligi noorele Tomuskile suuremaks vaenlaseks tol päeval – lained, mis paisude eemaldamisel üle kallaste uhtusid, või ministrihärra, kes tõstis alistumise valge räti?

Löögivalmidusega hoobelnud rahvuskeha osutus otsustaval silmapilgul jõuetuks taadiks noore Tomuski küsivalt nõutute pilkude all.

Koolipoiss, teadagi, võis haavuda ja segadusse sattuda – selles eas pole inimene teatavasti veel õppinud olupoliitiliselt mõtlema.

Tomusk ehk on praegugi veel haavunud, praegu ja elu lõpuni.

Ei, härra disponent, Tomusk ei tarvitse olla küünik. See on ainult elamus ohvritoomise pulmaööl, millest ta ikka veel pole vabanenud.

1963: Romaan „Eikellegi maal. Ülestähendusi Siimonist“

Lk 14

Linna taga asus maa.

Teispool Kolba silda, viljavabrikust edasi, asus maa.

Maa nimi oli Mulla.

Mulla oli Siimonile kaua kohaks, kuhu isa vahel ära kadus, mõnikord mitmeks kuuks.

Edasi oli Mulla kohaks, kust tuli leib, too põlenud koorikuga hapu leib, mis jäi lebama köögilauale, kui isa, sulane August või vend Tõnu oli linna tulnud. Linariidest kott heinapepredega, mis lõhnasid Mullast. Leib ja piim, millega ema täitis purgid ja kausid. Pütitäis võid, millel vahel oli puine maitse, millest aga isa kuuldes ei tohtinud piiksatadagi: see oli Mulla leib, või, pütt ja maitse.

Edasi oli Mulla kohaks, kus elasid hobused, palju hobuseid. Kui koolis kästi joonistada mõni koduloom, polnud Siimonil pikka mõtlemist. Siimon valis hobuse, ta peaaegu kuulis, kuidas joonistus puristas, kuidas vanker trummi koliseses väravasse sõitis. Koduteel armastas Siimon voorimeeste peatuskohale seisma jääda ja vahtida. Mära, täkk, ruum. Siimon teadis, kust tulevad vagad ja perud ja mis vahe oli tõugudel. /---/

Lk 20-22

Üle turuplatsi lähenes salk gümnaasiste, lärmakas trobikonnas kodu poole lootsides, vormimütsid hooletult juuksekahtludel. Homme pidi vormikuub asenduma ametikuuega, selga tõmmatama univorm, kittel, talaar. Homme pidi algama õppuri endastmõistetav tulevik valge, puhta ja ülla keskel kateedrites, toimetustes, laboratooriumides. Hõbedase häälega naerdes, hoolimatu käeliigutusega uksi ja väravaid avades valmistuti tulevikuks heli, riimi ja koloriidi valdkonnas. Absint, loožid, torukübar ja frakipüksid ei pidanud puuduma selles maailmas, mis loodusseaduse kindlusega pidi oma annid loovutama gümnaasistile.

Üks poistest oli Siimon. Tumehallis ülikonnas, helehalls sãrgis ja sinise kaelasidemega. Kalossides gümnaasist oli Siimon. /---/

Gümnaasiumis olid valged seinad, keskküte ja parkettpõrand; kuski aga kõssitas külma käes turueit, kuski peksis purjus voorimees oma naist, kuski kerkisid määrdunud seinad nagu okse ja mõnitus.

Puhta ja ilusa taga laius maailm süüga.

Keegi oli teinud kellelegi liiga.

Mida puhtam ja valgem, seda suurem oli süü. /---/

Igati laitmatud, kõigest süüst priid inimesed olid korrastanud õuesid, võtnud lühikeseks vahemärkuseks sõna, saabunud kuurortidest, kündnud rukkitüügast, ja äkki oli hunt karjas, seinad musti jälgi täis.

Nüüd oli kättemaksu tund.

Kõik!

Eranditult.

Päevavargad ja röövliid.

Kõik maha.

Eranditult.

Epp, Susi, Petsoora, kõik.

Kõik. Hilda ka. /---/

„Nüüd üles, keda needus rõhub,“ laulis käputäis mehi ja naisi turuplatsil, punane lipp lehvis, tuba pöörles, Siimoni südame all läigatas ja laigust seinal oli saanud lipp suvetuules. /---/

Lipud lehvisid, rusikad kerkisid, viha kähises mikrofonides ja õitsevate pärnade all liikusid revolutsioonipruudid kohkunud, mõnitavale, nähtust tarretunud rahvale laululehti jagades.

„Nälg, orjus ikkes hoiavad.“

Uuesti mürtsusid pillid ja värises maa: oodake te!

Suvi läks ja talv möödus ning kevad tuli. Uuesti lehvis punane lipukangas juunituules, määrdunud eluseinalt kerkinud kangas, millel täna nähtusid verepritsmed, lutikate ja unistuste jäljed, protesti teele jäänud punane veri.

Reetur!

Koerale koera palk!

Reetur hüüdnud pidi reeturina surema.

Koer kisendanud pidi koerana kooljaks saama.

Silm silma vastu, kõik muu oli lori.

Kõik, keda nähtud vaenlase killas, kõik muu oli lori.

1970: Novellide ja jutustuste kogumik „Mapp“

Kartul ja roos

Lk 117-118

„Mu mugulad on juba päris suured,“ sõnas kartul, pisut pingutatud õrnusega toonis.

„Mina istun juba õige korraliku juurika otsas,“ lisas porgand, ühe silmaga vargsi luurates.

„Kui pehmed nad on,“ toetas kapsas, „need mu tänavused lehed. Just kui siid.“ Ning silmi sulgedes nägi kapsas enda jätkumist, igavest kestmist peenramaal.

Enda ümber toimuvat taipamata, juurviljade ütle-mist-toimimist mõistmata troonis roos kividega veeristatud kühmu otsas, peaaegu mustjalt helkivate kobarate tuules õõtsudes. Nõtkelt tuules paindudes, päikese järele haaranud, täitus peenramaa uuesti magusast, lehtede alla ulatuvast aroomist. Sõnagi lausumata, ainult oma olemusega pööras ta endale aia pilgud. Tulid mesilased surisevate mootoritega. Tulid liblikad, üürikesest ebateadlikud, kirjudes kuubedes. Tuli läikivas jopis põrnikas, jõllitavates silmamunades janu ilu järele, soov söösta ilule vastu.

Pesata tiivulised, ilmaruumi paisatud nimetud, sihita lendurid tulid ja maabusid roosil, tulid etendusele juulis.. Jumalale, hapram kui liblikatiib, peeti aias pidu.

„Sa igavene haisupomm,“ käratas kartul, sündmuste arengut kasvava tusaga tunnistanud, ninna tunginud roosilõhna põlgusega eemale tõrjudes. „Ja sellisega pean mina, aus kartul samal peenral viibima!“

„Täitsa õige,“ turtus porgand lämbumist teeseldes.

„Õige,“ kinnitas kapsaas, piiksuv hää erutusest kähe.

Kannatuse kaotanud, enesevalitsemise äärele viidud, plahvatasid tulutoojad, kasule andunud mugulalased välja oma saladused, kaua hautud mõtted, kaua käärinud tunded. Roosi olemasolu, roosi viibimine seal oli väljakutse, eksitus, parandamist nõudev väärsamm aedniku poolt.

„Aiamaa aedviljadele! Parasiidid peenramaalt välja! Kõlvatu! Välja!“ kostsid hõiked pahameelest haaratud peenramaalt. /---/

1971: Novellikogu „Keldrist pööningule“

Viiskümmend ööri

Lk 146-148

Almuse saanu eemalduvaid samme märgendades kerkib ähmaselt su silme ette mingi nägu, millel puudub nimi, hää, mis otsinud omanikku aastaid. Siis kui raha on makstud ja kõik korras, siis võivad nad uuesti tulla. Terve sündmuste ahel vallandub ainsast silmapilgust, nähtamatute niitidega möödunusse aheldatus. Sireenid undasid, sulle peeti klaperjahti, tee su ees suubus ummiktänavasse. Helgiheitjate ahned keeled riivasid juba su jalakandu, majade ukсед olid sinu jaoks aga suletud. Su elu oli ohustatud, mõneks ainsaks tunniks vajasid varjupaika pööningul või keldris, mis oli aga võimatu. Neil oli naine ja lapsed, kuulsid sa nende halisemist. Nad olid sunnitud mõtlema endale, öeldi sulle ja tagaajajate rõngas tõmbus su ümber aina koomale. Avanevasse kuristikku tuiutades, kaivee mustendavast põhjast lohutussõnu lugenud, seisis su ees keegi ilmselt jorkis, vaarumisest hoolimata su seisukorda taibanud mees. Siis kui verekoerad uluvad, leidub kusagil keegi vend, kes abi vajab, teadsid ta silmad, ta põimimist alustanud käed, ta rõskes udus kooserdavad jalad. Tule! Seda teed. /---/

Ning siis, lootusetuse tunnil seisis su ees Yrjö, pimedusest tulnud, karvase kuradi näoga, issanda inglisi saadetud. Käi mu järel. Käi mu lirtsuvates, lõhnavates, turvalistes jalajälgedes, siis ei pea sinuga sündima ühtegi paha. Sää, selles viletsas urkas õppisid sa tundma armastust, leidsid oma ainsa isamaa, vabanesid kõigest, mis kõlanud kumiseva vasena. Siis kui variserid ja tõlnerid templiõuel raha vahetasid, oli su ainsaks lootuseks ühiskonna põhjakiht, mille haiseva koore alt avastasid silmi pimestava puhtuse. Veerandsada aastat oled juba tasunud seda võlga. Igakord kui su ees peatub mõni jalgadel tuikuv, viletsusest tuhmunud pilguga olend, saab su karmuse üle võidu minevik ja teenistusvalmilt käe tasku pistnud, oledki esile koukinud mõne metallraha.

Säh, Yrjö!

Ole hea, Antti!

Võta, Veikko!

1977: Novellikogu „Augeiase tallid“

Kodumaa muld

Lk 19

Hommikust õhtuni käis Väärtnõude korteris kaalumine ja pakkimine. Öötunnidki tuli ohverdada tellijate rahuldamiseks, kellede hulgas leidis küll tuttavaid, küll võhivõõraid, kõik innustatud soovist omandada kaupa, mille menu andis tunnistust inimeste kuuluvusest oma päritolumaa külge, inimeste aheldatust nende kodukoldesse. Kaalutlemata, midagi aimamata, aetuna ainult oma tundest selle maakamara vastu oli Jaak Väärtnõu tookord põgenemise tunnil põlvitanud kraaviveerel, surunud küüned tankiroomikutest konarliseks litsutud maakamarasse ja kaevanud, pisaratest läikivate silmadega, oma ümbrusele kurt. Ja täna oli mullast saanud väärismetall, mis, olgugi et mees seda kaubasaadetiseks pakkis apteegikaaludel, ta mureks ja kohkumiseks jõudsasti kahanes. /---/

Lk 21

Ettevõtet ähvardanud tooraine kriis sai sel moel mitte ainult lahendatud, vaid ka sissejuhatuseks uuele, veelgi menukamale perioodile firma ajaloos. Uued, samahästi kui piiramatud mullatagavarad avastanud, võis Jaak Väärtnõu pühendada kogu oma energia äri laiendamisele. Riskivaba kapitali ja muudel kaalutlustel firmast aktsiaseltsi organiseerinud, ehtis ta visiitkaarti nüüd täidesaatva direktori tiitel. Ellist sai aktsionär ja abidirektor, kes mulla pakkimise kõrval aitas meest rahakaartide väljakirjutamisel ja muu raamatupidamisse puutuvaga. Kirjutus- ja arvutusmasina kõrval ilmus abielupaar Väärtnõude kontoriiks muudetud külalistuppa ühel päeval ka paljundusaparaat. Kaasmaalased Rootsis ja ülemeremaades ei tohtinud jääda võimaluseta omandada mõõduka hinna eest tükike võitlevat, kannatanud, alistumast keelduvat kodumaad. Eesti muld ja eesti süda, kes neid suudab lahuta! Maarjamaa must muld igasse pagulaskodusse! Jaak Väärtnõu, tööstur.

Teekond Hiinasse

Lk 34

Naine ta vastaspingil kandis kasukat. Hüljes, nentis ta asjatundlikult ja uuesti viibisid ta mõtted lumeväljal, kus võitlus käis hommikust õhtuni. Nuiadega varustatud, hiilisid hülgekütid mööda valget jääd, eemal tukkuvat loomaparve suunas. Usalduslikult, ainult veidi küsivalt tõstsid hülgepojad oma pilgud olevuste suunas, kelle liigutused olid sujuvad, peaaegu tantsisklevad.

Hülgekütid ei kasuta püssi, oli ta kusagilt kuulnud, ja pilk naiselt ütles talle, et too selles asjaolus teadlik oli. Kaldal, jääväljast turvalises kauguses vilkusid firma reklaamtuled: aktsiaselts Kasukas. Jõuluks, sünnipäevaks, külma tulekuks soe kasukas meie soliidse firma vahendusel. Nahk terveks jätta, oli püügiretkele startinud mehi instrueeritud disponendi poolt, kes tapariista käsitlemist demonstreerinud, oli tardunud mingisse sissisõdurit meenutavasse võitlejapoosi. Vaenlane ei tulnud mitte ainult maha nottida, vaid ka säästa, selles seisnes lumeülikondadesse moonutatud meeste ülesande peamine raskus. Selleks, et turul kõrgeimat hinda tingida, tuli

hülgepojal hinge heita nuiahoobist oimudele, asjatundlikult rihitud obadusest, mis niitis maha looma, säilitas aga ta naha. /---/

Lk 38

Inimesed sündisid, kaklesid ja surid, niinagu kord ja kohus. Kusagil istus jumal ja haigutas. Sama jama sajandist sajandisse. Ja nende, putukate pärast, oli ta ohverdanud oma poja, mõtles taat, telefonitoru haarates. /---/

Lk 44

Perroonilt linnavärvatesse valguv inimestevool. Heitlev, taplev, unistav jõgi, mis ei pääsenud oma kallaste kammitsast, oma voolamise endastmõistetavusest. Keegi oli selle pöörlemise kord käivitanud, kusagil mõttetuna näiva keskel näis peituvat mingi eesmärk, millele ei viidanud ükski teetulp. Linnas leidus apteek, kirik, teaduste akadeemia ja vorstipood. Kirveid, ikoonasid, lõhnaõli, maakaarte ja unenägude seletajaid toodeti linnas, mille erinevaid osi ühendas tihe liiklusvõrk maa-alustest ja maa-pealsetest sõidukitest Pulmalistest, matusekülalistest ja treipinkide taha tõttavatest kodanikest täis, pöörlesid mitmesugused sõidukid hommikust õhtuni. Eesmärgiks oli liikumine, edasimineku. Niikaua kui rattad veeresid, jätkus lootust: nähtamatu õnge külge riputatud sööt, mis tagas tänavatel korra ja homse.

Terrorbalanss

Lk 73

Päeval, mil too ameeriklane esimese inimesena jala kuukamarale asetas, läks Juhan oma elukaaslasega sisseoste tegema. /---/

Lk 80

Poole tunni pärast pidid jänkid kuupeal maanduma, nemad polnud aga toiduainete osakonnast kaugemale jõudnud. /---/

Lk 83

Pole viga, lohutas ta ennast, kindlasti pidid nad ostud õigeaks ajaks lõpetama ja ettenähtud ajaks jõudma televisiooniaparaatide osakonda, et üksmeeles ja koos jälgida otseülekannet kuuekspeditsioonist.

Inimene mõtleb, aga jumal juhib, pidi Juhan aga täna kogema. Salvrättide ja laudlinade ostmine sujus latusalt, sööginõude riiulite ees takerdus Ljuba aga uuesti probleemi ette, mille koheseks ületamiseks ei aidanud mehe sõnatust anumisest ega veelgi sõnatumast kirumisest. /---/

Kuumaastik tuli maailmaruumi paisatuile üha lähemale, ikka veel aga seisis Ljuba vitriini laotud kohvikannude ees, oskamata valikut langetada ühe või teise kasuks. Nagu kosmonaudid maailmaruumis tiirlesid mõtted naise peas, leidmata tuge kindla, saabumist tähistava maapinna näol. Sõit planeetide vahel ei tarvitsenud keerukam olla mõttest naise peas, mis oma teekonnal vahel ähvardas katkeda, siis jälle kuumenes selleks, et uuesti jätkata rahulikumas, peaaegu uinutavas küsimuste-vastuste orbiidis.

Vaikus

Lk 138

Igal sügisel, siis kui pihlakas punetas ja meri kobrutas vahulaineis, meenus Leevikule uuesti ta saarele saabumise päev. Olgugi et juba aastate taga, elustus see päev Leevikule kustumata mälestusena. Lähimärjana, vaaruvatel jalgadel oli ta äkki nagu ime läbi seisnud Rootsimaa kaljul, sillal ootavat meest nagu lunastajat tunnistanud. Aitäh! Jumal tänatud! Issand olgu kiidetud! /---/

Lk 139

Alles mõne aasta möödudes hakkas Leevik oma uues maailmas teravamalt ringi vaatama, täheldama asjaolusid, mis küsimärkidena ta pähe turgatanud, pikapeale talle probleemideks said.

Kasvõi see igapäevane teineteise tervitamise tseremoonia, mille mehhanism Leevikule kaua mõistatuseks pidi jääma. – Hej, hõikas talle Stömberg juba kaugelt, midagi ilma kohta lisades. Taevas tõmbub pilve, läheb vist vihmale. Pääsukesed lendavad kõrgelt, ilm tõotab tulla ilus. Külmem, soojem. Reipalt hej hõiganud ja paar sõna juurde lisanud tundus Strömberg end seks korra nagu tühjaks rääkinud olevat ja Leevik, end pikemaks jutuajamiseks harkjalu seadnud, jäi uuesti eemaldunule juhmilt järele vaatama. Oli see siis kõik, küsis ta pettunult, peaaegu solvunult. Alustada jutuajamist ja siis, peale paari lauset lõpetada. Kas selleks oli üldse mõtet teineteist peatada? See mõjus ju janu narrimisena, nälja pilamisena!

Alles pikapeale, aastate möödudes, hakkas Leevik taipama. Säärased igapäevased repliikidevahetused polnud mõeldudki muuna kui täieliku vaikuse kummutamiseks, teineteise olemasolu niiõelda kinnitamiseks. Siin tulen mina ja sealt lähed sina ja kohtudes lausume teineteisele hey. Hääle proovimiseks. Kõrvakuulmises veendumiseks. Leeviku purunenud lootused jutuajamiseks polnud midagi muud kui vanad, teispool Läänemerd pärinevad harjumused, mis nii nagu ta vettinud säärikudki, oma aja ära elanud. /---/

Lk 143

See oli nagu mingi eksootiline ringmäng, mille erinevaid tuure ta ikka veel ei valitsenud, arutles ta endamisi, põrandal saalivaid inimesi silmitsedes. Külalised noogutasid üksteisele, lähenesid üksteisele, vahetasid mõne kerge, huulilt poetunud sõna ja eemaldusid uuesti, hõljudes, nagu õhus rippudes. Tuttavad kohtusid teineteisega, rõõmsate tervitushüüete saatel keskustellu laskudes. Hej! Hej! Hej! Kuidas läheb? Hästi. Ja kuidas sinul läheb? Täna hästi. Ilus ilm. Puhkus läbi. Hej, hej! Sõnad olid vaikuse peletamiseks, mitte rääkimiseks. Mitte kontakti loomiseks, vaid üksteisele oma olemasolu kinnitamiseks olid mõeldud need põgusad kohtumised, mis vaevalt aset leidnud, olid juba möödas. Kergeid, õhulisi sõnu nagu serpentiine puistates jätkus seltskonnas ringmäng, mis Leevikule nüüd miskipärast meenutas kalu akvaariumis. Siis kui fraaside vahetamine oli jõudnud punktini, millest võis hargneda jutuajamine, katkes asjaomaste vahel ühendus. Külalised nagu varjanuks üksteise eest mingit saladust. Inimestel oli nagu mingi ühine saladus, mida tuli peita iseendagi ees. Ainult mitte peatuda, kauemaks teineteisele silma vaatama jääda!

Watherland oli ärasõiduks, rügemendi pardalevõtmiseks valmis.

Kindralleitnant Tuompo oli lausunud lahkumissõnad spordiväljakule ülesrivistatud üksusele.

Kätte oli jõudmas tund, mil sõna pidi saama lihaks; iga silmapilk pidi algama kodumaale tagasipöördumise otsuse langetanud meeste laeva laadimine.

-Ma siiski ei taha kaasa minna, oli ta pomisenud kolonni ees seistes, näoga vastu seina pöördunud kõnelus, milles iga silm roomas ussikesena vastu maad. Ta armetu kurku ummistunud piiksatus kapitulatsiooniürikul.

Noruspäi, nagu alasti riisunud, eemaldus ta sammu kiirustades oma üksuse juurest. Kuivanud puidust ja merest lõhnavate kaubakuuride taha kadunud kuulis ta kukke kirevat kolmandat korda. /---/

Tundus nagu tulnuks tal igavesti lõmitama jääda kalakuuri taha Hangös, silmad süüdlasena maas.

Aeg aga tõi arutust.

Õnneks polnud ta üksi.

Laevast maha jäänuid leidis hea hulk, kes mõni aasta pärast sõda nurgas istunud, pikapeale hakkasid omi ridu koondama seletamiseks ja õigustamiseks. Mitte oma naha päästmiseks, vaid ideoloogilistel põhjustel. Mitte mehemeele puudumisest, vaid oma tundliku südametunnistuse pärast. Reaalpoliitilistel kaalutlustel ... ajaloolisest perspektiivist vaadatuna ... rahvuskeha säilitamise huvides ... selleks, et mitte lahkuda anglosaksi orientatsiooni sirgelt liinilt ...

Aastate jooksul oli temasse kogunenud kaunike hulk vimmagi nende igavesti noorte langenute vastu, kelle uljus viimati ei sisaldanudki niipalju inimlikku suurust, kui talle sisendada püüti. Truult künnivaol kõndimine eeldas vähemalt sama palju sangarlikkust kui alla hüppamine kirikutornist. Noorena surra oli küll ilus, kellel oli aga tulu säärastest traagilistest kangelastest, kelle hauda ei leidunud ühelgi kaardil?

Ning ühel päeval oligi temast saanud uuesti püstipäi kõndiv kodanik, kellel, tollest kaugele maha jäänud sündmusest juttu tulles, ei puudunud läbi kaalutud, tõhusad vastuväited. Õigus oli, lõppude lõpuks neil, tookord Watherlandilt maha jäänuil. –

Õigus oli tänasel juubilaril, kes, kätt ikka veel grokiklaasil hoides, veelkord laskis silmadel üle libiseda ajaleheartiklist, mis ta kapitulatsiooniürikut tühistades, talle õigeksmõistu kuulutas.

... VALMIS PÖÖRDUMA KODUMAALE VÕITLUSSE PÕLISVAENLASEGA ...
LOOBUS AGA ... POLIITILISTEL KAALUTLUSTEL ... EI MINGIT KOOSTÖÖD
TOTALITAARSETE VÕIMUDEGA ...SELLELE NOORUKINA OMANDATUD
PÕHIMÕTTELE ON JUUBILAR TÕSIDEMOKRAADINA TRUUKS JÄÄNUD
MEHEEASKI ...

Pagulane paljastas päikesepimenduse
Lk 182-183

Toimetaja Palk nõjatus ohates toolikorjule, süütas sigareti ja laskis valmimas ajalehesisu veelkord oma teadvusest läbi nõrguda.

Ei, veerandsada aastat juhtajakirjanikuna polnud röövinud ta pealkirjadelt värskust, ikka veel tootis ta usin sulg uusi, lipukirjalikke rubriike. Võitlus jätkub. Väsimatult edasi. Jõudu tööle. Sirgetes, jõuetusemärkideta ridades marssisid ta kirjutistekolonnid lehenumbriist lehenumbriisse, rahva juhtimiseks ja valgustamiseks. Meie rahvuslikkudes lampides ei tohi lõppeda õli. See, kes väsib, see reedab. Vaenlane ei maga, ära maga sinagi, kaasmaalane.

See oli nagu jutlus, jumalasõna kuulutamine. Ta ees, kujuteldavas auditoriumis istusid Jaanid ja Leenad, ajaloo tormidest võõrsile paisatud rahvuskeha ja janunesid, hommikut oodates. Vahimees, ons palju veel ööd? Olgugi et pimedus kestis, ei tohtinud tema, lohutaja, julgustaja, manitseja hää l väriseda. Ajalugu oli ennegi näidanud, et ülekohus ei seisa kotis, et õiglus lõpuks ikka võidutses.

Varsti kolm aastakümnet oli ta seisnud selles kantslis ja kõnelnud. Mustadest jõuludest, kes kaarnatena purustanud nende rahvusliku iseolemise linnupesa. Kibuvitsakroonist ta süütu rahva veristatud laubal. Vankumatust otsusest võidelda viimse veretilgani. Viimse põlvepikkuse poisikeseni. Rahvas-kangelane, rahvas-märter, rahvas-murdumatu.

– Edasi, Eesti eest!

Punkt selleks korraks.

1980: Romaan „Talu“

Armastusest
Lk 9

Ta ei üritanudki põgenejat takistada. Teda vallanud nõrdimuse peletamiseks hakkas ta kastma aknalauale reastatud potililli. Lillad ja sinised. Lilled olid sinised ja poeg oli äkilise hüppega majast lahkunud. Aheldatud kätest ja jalgadest lahkumise tunnil polnud ta mitte. Nähtamatuid sunnivahendeid ei loetud vägivallaks ühegi foorumi ees, niipalju uskus ta teadvat maailma asjust. Ainult armastuses ja surmas leidis tõelist vabadust. Kõik muu ei kuulunud sellesse rehkendustükki, meenutati talle ja sellest teadmisest pidi talle jätkuma leiba tänasel tunnil ja ka homme.

Lk 20-22

Ta oli läbinud linna ja alevikke, ööbinud kõrtsides ja võõrastemajades, uutes, senitundmatutes keskkondades kohanud igasugu inimesi. Ning ühel päeval linnapargi istudes, nähtu-kuuldu üle mõtteid mõlgutades, oli ta pilk langenud tüdrukule, kes, kahara kastani all pingil istudes, näis süvenenud olevat mingisse raamatusse. – Robert Kaarli poeg, öeldi talle. Vaata, sääl istub olevus, keda sa oled otsinud, kelle jälgedes sa hurdakoerana põigelnud juba nädalaid, juba aastaid. Mine ja aseta end tema kõrvale ja su otsimistel on lõpp.

Ahnelt nagu kaua janunenul jõid ta silmad tüdrukut kastani all. Uneskäijana end ta kõrvale seadnud, tundis ta eneses elustuvat iga raku, iga verelible. Kevadiselt hakkas voolama elu. Innustunud pilgul ja sirgunud rühiga kummardus ta võõra tüdruku poole ja siis nägi ta selle raamatu kohalt tõusnud silmi esmakordselt.

Inimene, kelle nimegi ta ei teadnud ei näinud teda võõrastavat vähimalgi määral. Olgugi, et nad teineteist polnud kunagi varem näinud, välgatas kõnetatugi tõsistes, teeskluseta silmades veidi ebalev, natuke imestunult küsiv mööndus äratundmisest. Võõras oli ainult sõna, mis liigitas inimesi nende väliste sidemete alusel. Võõras ei saanud olla inimesele see, keda ta esimesest pilgust tundis enesele kuuluvana, lõpuks ometi avastatud poolena kord aegade künnisel mõeldud tervikus. Igiammu, tuhandete aastate eest olid nad kaheks kistud ja nüüd pidid nad pargipingil istudes pühitsema jällenägemise tundi. Käsi otsis kätt ja neil oli niiviisi hea olla. Nende silmad jutustasid ja vabastasid huuled ülearuste sõnade kohustusest. Ei, nad ei olnud enam võõrad säääl pargipingil, vaid viibisid juba hägusas õnneaimduses ühisest tulevikust.

Juhitud oma mitmetähenduslikust rännukihust, oli ta leidnud oma kaotatud poole. Vaba mehena puhkas ta pilk olevusel, keda ta soovis endale naiseks saada. Kõik muu tundus talle ebaolulisena niisugusel tunnil. Alles hiljem, tüdruku hapraid liikmeid tunnistanud, ta pisut nagu õhushõljuvat graatsilist kõnnakut näinud, tehti talle teatavaks, et väljavalitu polnud loodud kehaliselt rasketeks talunaise kohustusteks. Säärased tõsiasjad aga ei heidutanud teda. Hoopis vastupidi; kõike seda soovis ta lugeda ainult kinnituseks asjaolust, et tema, Robert Kaarli poeg, oma südame asjus polnud arutlenud sunnialusena, õigusetu käsualusena. Mitte piimalehmaga vankri küljes, vaid oma keha ja hinge tahtest väljavalituga pöördus ta tol sügisel koduteele.

Lk 43

Jaatile silma vaatamata laulis Leeni laulu Kristusest ja salmide lõpus oli ta vahepeäl nukker nägu uuesti selginenud. Jeesus oli alati olnud ta sõber, olgugi et ta kujutlused temast mõnikord mitmesse suunda laiali valgusid. Praegu aga, siin Jaani ligiläheduses, tajus ta oma Jeesust peaaegu käegakatsutavana. Oma päägi oleks ta täna tahtnud nõjatada tema rinnale. Miskipärast koges ta sel õhtul Kristust mehena, kelle selg vajab küürimist vahete-vahel, kindlate ajavahemikkude järele juunis ja oktoobris, mõnikord ka märtsis.

Lk 59

Sügispuult langeva lehena oli armastus ta ellu astunud, temasse igaveseks oma aseme valmistanud. Kõik ukSED pÄäle ühe olid ühtäkki suletud, kõikidel teeristidel pÄäle ühe vilkusid tõrjuvad tuled. Ta ei teadnud midagi sellest võõrast, kes juba jõudnud saada talle ainsaks inimeseks maapÄäl. Öelnuks mees enese olevat taga aetud politseidest, poleks see ta silmis midagi tähendanud. Talle tähtsuseta asjaolude köidikuist vabanenud, oli ta hakanud kõndima Robertile järele.

Lk 70

Ning oma noori, vankris lesimisest rammestunud liikmeid mõnuledes sirutades oligi ta haardes, peaaegu käte vahel Elise.

Elise ja ta hele naer. Elise ja ta päikeses põlenud sääred. Äärepealt selili oli ta tüdruku saanud laupäeval heintes. Maadeavastajana lõunamere saartel, troopilise päikese all oli ta end

tundnud kätt Elise järele välja sirutades. Päikeses pakatanud, varsti valmis apelsinid. Härjapäädest ja kullerkuppudest lõhnav hein. Ainult tema ja mitte kellegi teise jaoks loodud katkendlik, midagi kuulutama jäänud hingus. Oma ümara, elu produtseerimiseks loodud keha pärast oli Oltu toodud Dingo juurde ja kusagil selle mõtte kandis vilksatas talle ka Elise. Selline oli elu. Ta lamas vankris ja päikeses apelsinide noppimist jätkates oli ta äkki moondunud kapjadega kaapavaks, vägevalt hirnuvaks Dingoks, valmis vajuma Elise sirelitest, karikakardest, äraunustamind lõhnasse põhjatusse.

Lk 72

Varasematest kogemustest teadis aga naine, et ta saab oma mehe tagasi, et selle enne keskpäeva lävele ilmunud piinatud hingest pidi lõpuks uuesti välja kooruma ta Robert. Temal, naisel, tuli ainult kannatlikult seista, lasta mehel vabaneda talu soomustest, välja pääseda Jaagupi ahistavast kohustuse mundrist. Korduvalt aastate jooksul oli naine niiviisi pidanud tunnistama mehe uuestisündi ja ülestõusmist.

Lk 80-81

Aastad olid peaaegu jälgi jätmatult mööda läinud naise silmnäost, ta kastaninuppudena läikivast juustemerest, naise kareda töömehekäe all äsja värelenud ihumaastikust. Välisest ümbrisest aga veelgi kangekaelsemalt oli muutumisele alistumisest keeldunud Ksenia mõtisklused taolistest asjadest. Natuke tõrkse imetlusega pidi mees asjaloo niiolemist möönma. Ta oli abielus naisega, kes võis omada ainult mittemidagi või kõik. Rohkem kui armastust ta naise varanduse hulgas polnud, aga see oli kõik. Ainus, millesse ta naine uskus, oli hullutav, hukutav, mõistust rööviv side mehe ja naise vahel. Kõik muu, nagu sõprus, emadus, ühiskondlikud sidemed ja positsioonid, välise elu pinnapealine askeldamine, kõik taoline näis naisele olevat teisejärgu tähendusega, kõige olulisema külge nagu muuhulgas haagitud. See, kes armastas, omas kõik ka mittemillegi keskel. Taevastest jõududest inspireeritud sädemena oli armastusel õigus plahvatada inimeste teekonnal, tagajärgedele vaatamata. See, kes piksest süüdatud hoone kõrvale kriitiliste mõtetega tõstis pilgu laotuse poole, ei tundnud taevaste tahtmist. Kaose ja õndsuse vahel valijalt ei tohtinud nõuda kodaniku pisivoorusi.

Lk 95-96

Eeslina kahe heinakuhja vahele seisma jäänud, ei saanud ta olla üks ega teine. Polnud midagi hullemat kui sedalaadi poolikuksjäämine, mõtiskles Peeter, kindel oma võimes elus sooritada ainult täisverelisi hüppeid. Mõni nädal kodus olnud, hakkas isa uuesti heitma igatsevaid pilke sinna, kust ta meelsamini oleks tahtnud põgeneda. Vaene isa! Niikaua kui tal ei jätkunud kuraasi otsustavaks tegutsemiseks, pidi ta jääma lunastuseta. Sa räägid armastusest, päev hiljem oled sa aga mind jälle reetnud, oli Peeter kord lugenud ühest kusagile laekasse peidetud kirjast, kirjutanud ema iseloomuliku, ümaratesse kaartesse uppuva käekirjaga. Millised uhked, vääramatud sõnad, oli Peeter kirja lugedes mõelnud, sõnu nagu kosutavat mäeõhku sisse ahmides. Nii kõneles vaba, suveräänne isik. Selliseks inimeseks pidi saama temagi!

Lk 98

Uuesti kohtusid vendade pilgud üle söögilaua sundimatus teineteise mõistmises. Midagi ei takistanud neid teineteisele sümpatiseerimast, teineteist armastamast vendade viisil. Kumbki oma tee leidnud, polnud nad teineteisele jalus. Põhjalikult erinevatena, jätkus neil mõlemil siirast imetlust teineteise eesmärkidele ja saavutustele. Kuidas ta küll viitsib niikaua sääal raamatute taga istuda? Et ta sääal alalõpmata samase rahmeldamise keskel ära ei tüdi!

-Sul on täiesti õigus, vennas. Kiirtepärga, mis su pähe süüdatud, pole sul põhjust nurka heita. Aupaistet on inimesel mõnikord hädasti vaja. Nagu laternat pimedasse talli minnes. Nagu laternat.

Lk 118

Peaegu midagi tänutundele sarnast oli temas maad võtmas, olgugi et targem oli säärast tunnet maskeerida isemeelse praalimisega. Omada midagi, mis talle kandis peaaegu kodu nime. Koht, kuhu võis tagasi pöörduda igal ajal, vihast keevana või nutuvõruga suu ümber. Hoolikalt peidetud südamesoppi paoskles temas end aeg-ajalt meenutav tänutunne saatusele, mis teda tookord, aastate eest, kokku oli viinud Leeniga. Seinakell teadis seda. Ajahambast söödud ristpalgid laes teadsid seda. Ainult ta ise ei tahtnud alati teada ja tunnistada mehele sobimatut sentimentaalset tunnet. Mis temast Leenit piirates, Leenit kui objekti rünnates temast võis teha halvema võitleja.

Lk 127

Roosakates õites kartulipõld võis olla ilus. Lõikust ootav, raskete peadega longus odrapõld võis lõhnata meeltülendavalt. Aga ükski päikesetõus maakeral ei suuda võistelda tüdrukutega. Sellega, mis inimene võis üle elada tüdruku kaisus. Ka siis kui tegemist oli liiga lühikese suveõõga. Sügisest saadik oli ta väljavalituks Leili. Kui temale, Neemele, antaks valida kogu maailma raamatute ja Leili vahel, siis ta valiks Leili, sügisest saadik ta silmaterra.

Lk 142

Hästi mäletas ta päeva, mil Jaan esmakordselt oli pannud käe ta alasti rinnale. Nagu mingit suurt tähtpäeva meenutas ta aeg-ajalt päeva, mis ta üksluiselt kulgenud eluvoolu kaheks lõikas, kaheks erinevaks ajastuks jagas. Enne Jaani või pärast Jaani, küsis ta mõnikord eneselt, mõnd minevikku vajunud sündmust ajaliselt paigutada püüdes.

Lk 166

Saada üle sillakäsipuu maale tõmmatud ja praepannil surra, see oli ehk kala unistuseks, tahtnuks Jürisson nagu öelda. Õngemees oli Jumal ja nõõri otsas siplemine oli vee-elaniku taevassesõit. Kala, näiliselt lämbumas, rabeles hoopis ekstaasis niinagu armastajad või need, kes olid sattunud lunastava tõe küüsi.

Lk 193

Kodutoolis istudes registreeris ta tuppä signinud vaikusest naise toonaseid, kehtima jäänud sõnu. Nõudlikke, halastamatuid sõnu. Armastus polnud mitte kohustus, vaid sund. Armastuse nimel rebis inimene katki kõik lepingud ja lubadused. Oma hingeõnnistusegi pandiks andma oli valmis armastusest tabatu. Kõik muu oli tühi loba ja enesepettus.

Mitte kodutoas naise, vaid kohtujärje ees tundis ta enese seisvat.

Jah, ta mõistis. Päägi oli ta langetanud, mõistmise märgiks. Selleks et öelda, et ta oli taibanud. Kaalutud oli teda. Kergeks oli ta osutunud vaagimise päeval. Täisvereliseks kodanikuks armastuse riigis ei pidanud ta saama kunagi; nüüd ta teadis seda ja sellest teadmisest ei päästnud teda ükski väide.

Ta mõistis ja teadis. Nagu see, kes pilvedest maandunud toapõrandale. Pärast kohut tuli uus päev, võib-olla paljugi päevi. Naise eest ikka hoolitsev mees pidi temast saama. Elus edasipüüdlik mees naise kõrval, kes kuulus temale ja ainult temale. Kuigi ta kunagi ei pidanud küündima naise armastuse kõrgusele. Jagamatu, kõigile muule silmi sulgevale kõrgusele.

1981: Romaan „Neptun“

Lk 8

Jurist, keda võis kätte saada iga kell, mängis ohtlikku mängu, meenusid mulle mu akadeemilise isa ja vanema kolleegi kord usalduslikkuses lausunud sõnad. Ka siis, kui su töölaud aktidest tühi on, kui sul päevakorras pole midagi peale pöialde veeretamise, ka siis tuleb sul kliendile-abiotsijale jätta mulje pakilistesse tööülesannetesse uppuvast advokaadist. Olen just praegu kinni, kas härra ehk helistaks ülehomm. Parima tahtmise juures pole võimalik täna, kas proua ei suvatseks ilmuda neljapäeval? Mulle tähendusrikkalt silma vaadates oli mu kogenum ametivend ühel tõetunnistamise viivul paljastanud oma ametisaladuse, eemaldanud katte oma relvade arsenalilt. Autoriteet. Juristiameti edukaks pidamiseks tuli klientide suhtes omada ja säilitada autoriteeti, lugupeetavust, mille omandamise nimel ei tohtinud kliendile paljastada nõrkust, kõhklemist, inimlikkust. Eesmärgi saavutamise eelduseks oli aga vahemaa, tõrksalt, nagu armust avanevad kontoriuksed.

Lk 26

Midagi pole uut päikese all ega juristi kontoris. Kõik, mis aset leiab täna, on juba varem juhtunud. Iga uus kaasus kujutab tegelikult ainult pisut erinevat varianti varasemast. Koostisosad eluareenil on lõppude lõpuks ikkagi samad, olgugi et olukorrad neist aina uusi kokteile valmistavad.

Lk 29

Vaata et sa end oma klientidest alati hoiad parajas kauguses.

Piki hilisõhtust linnatänavat kodu poole astudes meenusid mulle need mu vanema kolleegi õpetussõnad. Säilitada distantssi, mitte ainult magistraalteel autos kihutades, vaid ka võõraste probleemidega tegeledes. Kliendi huvide kaitsmine on üks asi, temaga enda samastamine aga midagi muud, hoopis ohtlikumat. Mõistuse häält unustades, tunnete vaba voli andes kaotab inimene vabaduse. Vabadusest ilma jäänud jurist on karikatuur juristist, kelle ülesandeks iga päev kainelt käivitada seaduse külm, üksikjuhtumitele kurt masinavärk.

Lk 65-66

Korstnapühkijalt ei nõua keegi tasuta teeneid, isegi see, kellega ta kunagi ühes rongis istunud. Sama kehtib kingseppade ja rätsepate kohta. Mis on aga ühe avalduse paberile viskamine,

paarileheküljelise vastulause kirjutamine? Umbes nii näivad nad arutavat, tuttavate tuttavad, ootusrikkalt su kimbatust tunnistades. Advokaat, kes ebakriitiliselt ja ülearu heldelt laseb end kaasa tõmmata säärase massvennastumisega, teda ootab varem või hiljem kerjakott. Eeldusel, et kontvõõrad ta laua ääres ta hooldamist ei võta enda peale. Ikka sõpruse nimel.

Mõnede praktiseerivate juristide meelest on honorari küsimine selle elukutse üks ebameeldivamaid momente. Seda ta ka teatud mõttes on.

Lauale pandud rahasedelil on aga võime õhku puhastada. Valmidus tehtu eest tasuda on selleks proovikiviks, mis eraldab sikud lammastest. Juriidilist abi otsijad neist, kes su kontori ilmunud selleks, et sind lihtsalt ära kasutada.

Lk 68

Oleme niisiis protsessi võitnud. Võin tõsta telefonitoru hargilt ja klienti informeerida rõõmustavast uudisest. Teatada, et õigus on võitnud ja need teised, asjassekuuluvad sõnad.

Juristi nagu sõduritki sunnivad olukorrad mõnikord sõdima valel poolel ja võõras mundris. Advokaadil pole alati võimalik keelduda figureerimast õiguslikus arveteõiendamises, millest ta meelsamini eemale hoidnuks. Vaimustusest lugemin seepärast tänast kohtuotsust, mis, olgugi et meile positiivset tulemust tähendades, ei tekitanud mõnusat tunnet kordaläinud tööst.

Lk 70

Kogu protsessi ajal istus vastaspoolel mu juristist kolleeg ja alter ego. See oli ainult juhus, et ma sel tunnil ei istunud tema pingis ega vuristanud samast juhusest temale kätte antud teksti. Advokaadist kui ostetud südametunnistusest kõnelemine on liialdus. Iga juriidiline positsioon vajab kaitsmist, see on kõik. Paraku ei saanud ma aga kogu istungi ajal lahti tundest, et kusagil kulisside taga istus kurat ja kihistas naeru. Mis sa naerad, küsisin temalt. Ma ei naera, vaid nutan, vastas kurat. Inimese pärast, ta alandatusse pärast, ta leivast olenevuse pärast nutan, vastas kurat, naerukihistamist jätkates.

2003: Novellikogu „Pimedus“

Lk 44-45

Kingsepa Karla

Silmad, mis teda mõõtsid, väljendasid kärsitust, kuigi selles ei puudunud tsutt isalikku heasoovlikkust: võimuesindaja asjadest arusaamine, mille peegelduses Kaupsi-taoliste toonased püüdlused tundusid lapsemeelse sonimisena. Kahe suurriigi vahele litsutud, olid nad panustanud mõistusevastasele fatamorgaanale, omal maal peremeheks saamise ideele. Lüüasaamise verisest kraatrist välja roninud, lehvis Pika Hermannini tornis punalipp, uduna tõsielu teelt oli minema pühitud tema ja temataoliste utoopiad. Ning uuesti end ta kodumaal sisse seadnud Nõukogude võim vajab kartuleid, veovoore ja noori mehi. Vajas ka teda, Kaupsi, teatasid kirikla seinale ja vallamaja uksele ilmunud ukaasid. Korraldused temaealiste mobilisatsioonist, millest keeldumise hinnaks oli redutamine peidikutes ja laantes, lindprius väljaspool ühiskonda. Kahe ühtviisi troostitu tulevikuperspektiivi vahel tuli kulli ja kirja heita, oli ta tol talviselt kargel sügispäeval seadnud sammud võimukeskuse poole, andnud end kodutu koerana punaste kätte.

Noh, Kaups?

Vingest novembrituulest piitsutatud väljakul seistes, alistunult-trotslikult rinda ette punnitades ilmus ta silme ette Winston Churchill, sigar suus ja president Roosevelt, ratastoolis. Well, ütles Winston ja well-well, noogutas heakskiitvalt Roosevelt, generalissimus Stalini portreele osutades. Teretulemast meie relvavenna vapralt võidelnute armeesse, öeldi Kaupsile Londonist ja Washingtonist. Seletusena. Õigustusena. Ja ka vabandusena. Ning kohe seejärel heiaustus talle ta ema. Ema viimagine, nädalaid teel olnud, tsensori sõrmejälgedest käperdatud kiri. Kiri täis nähtamatu tindiga sõnastatud muremõtteid ja häid soove. Hoia ikka oma tervist ja pea end mõistlikult üleval, oli ta lugenud luitunud paberilehelt, kus iga sõna taga praoskles hirm tuleviku pärast. Kus sõnade lahtimõtestamiseks ei jätkunud ainult tähestiku tundmisest. Meie vana kass ikka veel kadunud, mitte ei tea, kus ta hulgub, seisis kirjas koduse uudisena, mille tähenduse üle Kaupsil ei tarvitsenud kaua juurelda: isast polnud ikka veel midagi kuulda, ja et emale ainsaks toeks oli nüüd jäänud vaid tema, nudipäine, maadligi paenutatud tööpataljonlane.

Loomulikult kujutas Rooduvanema ettepanek käsku: erinevalt teistest ülemustest viljeles see inimene aga mõnevõrra painduvamat kamandamise-stiili, mistõttu ta meeste hulgas oli teatava populaarsusegi omandanud.

Ega siis midagi, Kaups.

Kinnituseks, et ta oli kuuletunud, langetas ta pea. Tuim, osavõtlikkuseta tuul sasis ta kuuehõlma, neelates tundis ta suus midagi soolast, verepiisk igemeist või kopsust. Pooleldi varemeis linnas lehvisid punased kangad, verel ja loosungitel oli ükssama, arvestamist nõudev värv.

Jah, vastas Kaups. Veendumuseta, vaevalt kuuldavalt.

Romaan (3)

1. Eikellegi maal (1963)
2. Talu (1980)
3. Neptun (1981)

Lühiproosa (145)

1. Lilli Aarnele (1958)
2. Küsimus (1958)
3. Pärast püssi (1958)
4. Mustad käed (1958)
5. Mina valisin teiba (1958)
6. Hääled pimedusest (1958)
7. Kohv (1958)
8. Vanahärja (1958)
9. Euroopa (1958)
10. Kahtlane tüüp (1958)
11. Trotsija (1958)
12. Naer (1958)
13. Lugu ühest laulukoorist (1958)
14. Alfredi ema (1958)
15. Minu sõber Peeter (1958)
16. Võidu hommikul (1958)
17. Rotid (1958)
18. Heldur (1958)
19. Jooksja (1958)
20. Rämps (1958)
21. Sinu tahtmine sündigu (1958)
22. Vuoksi ääres (1958)
23. Koguja (1958)
24. Tuli (1970)
25. Rangelt salajane (1970)
26. Teedeminister (1970)
27. Kolm kirja (1970)
28. Käbi ja känd (1970)
29. Seitse proosapala (1970)
30. Aafrikasse (1970)
31. Marmorpoet (1970)
32. Sõnum tünnist (1970)
33. Ausate kavatsustega (1970)
34. Viis juttu (1970)
35. Papi puu otsas (1970)
36. Õpetlase surm (1970)
37. Rotikonsulent (1970)
38. Gaasipedaal (1970)
39. Väitekiri (1970)
40. Kolm kohtumist (1970)
41. Uksed (1970)
42. Monstrum (1970)
43. Eroica (1970)
44. Sammud esikus (1971)
45. Sõnade lõpp (1971)
46. Mario (1971)
47. Teel paradiisi (1971)
48. Jupiter (1971)
49. Esitlemata (1971)
50. Pierre (1971)
51. Janu (1971)
52. Küsimus (1971)
53. Koosoleku juhataja (1971)
54. Ptiitsa (1971)
55. Raamatukogus (1971)
56. José, kätelkäija (1971)
57. Vastassuunas (1971)
58. Ohvrid (1971)
59. Uus ja vana (1971)
60. Kroon (1971)
61. Pajupuu (1971)
62. Päranduse loetelu (1971)
63. Homme (1971)
64. Kingad (1971)
65. Viiskümmend ööri (1971)
66. Malviire (1971)
67. Printsess Ann (1971)
68. Nailonsärk (1971)
69. BA 45768 (1971)
70. Postkast (1971)
71. Ohver (1971)
72. Hull-August (1971)
73. Vaba kunst (1971)
74. Assessor Birnbaum (1971)
75. Loogika (1971)
76. Litsid (1971)
77. Edasilükatud matused (1971)

78. Peetruse tagasitulek (1971)
79. Lilled pööningul (1971)
80. Mägedesse (1971)
81. Viuldaja (1971)
82. Pirnipuu (1971)
83. Nuga (1971)
84. Tõde solgitünnis (1971)
85. Soe vorst (1971)
86. Siga (1971)
87. Kammernõunik Wenzel (1971)
88. Niina ja kunstnik (1971)
89. Rongis (1971)
90. Puuris (1971)
91. Miluu (1971)
92. La-Ho, kivikastja (1971)
93. Küpsenud mari (1971)
94. Lumesadu (1971)
95. Sissetungijad (1971)
96. Lõpp (1977)
97. Umbesed urkad (1977)
98. Pagulane paljastas päikesepimenduse (1977)
99. Lusikas (1977)
100. Lained (1977)
101. Wartheland (1977)
102. Vaikus (1977)
103. Telefon (1977)
104. Ristitütar (1977)
105. Terrorbalanss (1977)
106. Roiskunud kala (1977)
107. Kõnnumaa (1977)
108. Teekond Hiinasse (1977)
109. Kodumaa muld (1977)
110. Topeltsõrmus (1977)
111. Pariisis süütust taastamas (1990)
112. Jõudude tasakaal (1991)
113. Number 808 (1991)
114. Hispaania (1992)
115. Jimmi (2003)
116. Valulised laulud (2003)
117. Armer Adolf (2003)
118. Paasaööl (2003)
119. Kimäär (2003)
120. Proua Hunter (2003)
121. Kalevipoja vaip (2003)
122. Erastatud piiskopilinnus (2003)
123. Sõjaveteranid baarileti ääres (2003)
124. Joosep ja Maarja (2003)
125. Villi ja Agnes (2003)
126. Erotomaan (2003)
127. Uksemüük (2003)
128. Kingsepa Karla (2003)
129. Pimedus (2003)
130. Proffen (2003)
131. Pas cher (2003)
132. Hulkur (2003)
133. Pleenum heaolu keskasutuses (2004)
134. Skotte (2007)
135. Ühele teisitimõttele mõeldes (2009)
136. Haljase krundil (2010)
137. Semper Uppsalas (2010)
138. Kastani tänava juhtum (2010)
139. Asjade ümber (2010)
140. Aleks ja Priidu (2011)
141. Ema pole kodus (2012)
142. Vasikapraad (2012)
143. Vares (2013)
144. Kaksikvennad (2013)
145. Epstein ja Susi (2014)

Kogumik (6)

1. Aruanne (1958)
2. Mapp (1970)
3. Keldrist pööningule (1971)
4. Augeiase tallid (1977)
5. Augeiase tallid (1991)
6. Pimedus (2003)

Allikas: Eesti ilukirjanduse andmebaas (EIA) <http://ilukirjandus.ee/autor/ilmar-jaks/>

Kasutatud kirjandus ja allikad

Ilmar Jaksi looming

1. „Saaremaalt Leningradi. Tööpataljonlase päevik 1944-1945“. Eesti Raamat Stockholm, 1949.
2. „Aruanne“ Eesti Kirjanike Kooperatiiv. Lund, 1957.
3. „Eikellegi maal. Ülestähendusi Siimonist“. Eesti Kirjanike Kooperatiiv. Lund, 1963.
4. „Elu koolitoad. Minu noorusmaa“ Toim. Valev Uibopuu. Eesti Kirjanike Kooperatiiv. Lund, 1964
5. „Mapp“ Eesti Kirjanike Kooperatiiv. Lund, 1970.
6. „Keldrist pööningule“. Eesti Kirjanike Kooperatiiv. Lund, 1971.
7. „Augeiase tallid“ Eesti Kirjanike Kooperatiiv. Lund, 1977.
8. „Talu“ Eesti Kirjanike Kooperatiiv. Lund, 1980.
9. „Neptun“ Eesti Kirjanike Kooperatiiv. Lund, 1981.
10. „Pimedus“. Ilmamaa. Tartu, 2003.
11. „Pleenum heaolu keskasutuses“. Loomingu Raamatukogu. Tallinn, 2004.

Allikmaterjalid

1. Ants Viira fotokogu.
2. Ellen-Velaine Jaksi erakogu.
3. Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid (SALM) fotokogu.
4. Läänemaa Ühisgümnaasiumi (LÜG) fotokogu.
5. Rene Tammo. Kirjanik Ilmar Jaksi elu- ja kirjanikuteest. Eksamitöö, 12 c klass. Gustav Adolphi Gümnaasium, 1992.

Publitsistika

1. Arvi Moor (intervjueerija), Ilmar Jaks oma loomingust „Novell on mu viis luuletada“, Eesti Päevaleht / Estniska dagbladet, 29.12.1971.
2. Juhan Kokla (intervjueerija), „Romaanid on lakanud jutustamast“ Kirjanduslikke arutlusi I. Jaksiga. Eesti Päevaleht / Estniska dagbladet, 13.10.1973.
3. Voldemar Pinn. Talu ja ta inimeste saatusest. Metsas. Punane terror ja Läänemaa IV. Haapsalu, 1990.
4. Jaan Undusk. Raamat vabaduse kolmandast teest. Eesti Ekspress, 16.08.1991.
5. Kalle Käsper. Skeptiline ja aristokraatlik Ilmar Jaks. Postimees, 7.11.2003.
6. Sirje Olesk. Eesti pagulaskirjanduse keskus ja perifeeria. Methis. Studia humaniora Estonica nr 13, 2014.
7. Janika Kronberg. Meie eakaaslane Ilmar Jaks. Looming nr 4, 2018.

Lühendid

KM EKLA – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv

LÜG – Läänemaa Ühisgümnaasium

NKVD – Nõukogude Liidu Siseasjade Rahvakomissariaat

PäMu – Pärnu Muuseum

SALM – SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid

Tööpataljonid – Nõukogude Liidus Teise maailmasõja ajal moodustatud Punaarmee tööüksused, kuhu kuulusid Nõukogu Liidu juhtkonna silmis usaldust mitteväärivate ja seepärast rindele mittesobivate rahvuste, nagu sakslaste, soomlaste, eestlaste, lätlaste, leedulaste jt esindajad.